

Вісник

ІЗ КРИНИЦІ ПЕЧАЛІ

1993 р.

Abalig

ІЗ КРИНИЦІ ПЕЧАЛІ

Збірник спогадів та документів

СЕРІЯ КНИГ

«Реабілітовані історією»

Випуск I.

м. Рівне
Видавництво «Азалія»
Рівненської організації
Співки письменників України
1993

Друкується за рішенням Редакційної колегії з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» по Рівненській області.

У збірнику вміщено спогади, документи, листи та інші матеріали про жителів Рівненщини, які зазнали репресій з боку польських і німецьких окупантів та від властей комуністичного режиму.

Редакційно-видавнича група:

Петро Велесик, Лідія Рибенко, Євген Шморгун (керівник групи), Інна Нагорна, Володимир Ящук.

Художник Олексій Литвин

Відповідальний за випуск Євген Цимбалюк.

(С) Видавництво «Азалія», 1993.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У Ваших руках, шановний читачу, перша книга із багатомної науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Матеріали у ній розповідають про масові незаконні репресії на Рівненщині, про мученицьку долю тих жителів міст і сіл нашого краю, які стали жертвами репресій. Статті, спогади, документи, вміщені в цій книзі, повернуть Вас до не таких уже й давніх часів, коли український люд стогнав у ярмі чужинських зайд, коли польські жандарми, німецькі карателі, російські опричники та свої доморощені енкаведистські посіпаки ревно нищили все краще в нашому народі, нещадно гасили кожну іскорку його живої душі.

Ця книга розкриває трагедію та велич їхньої боротьби з поневолювачами. Ця книга — неспростовне звинувачення лицемірної, підступної, жорстокої людиноненавистницької комуністичної системи, якій винесено справедливий вирок самою історією. Водночас ця книга є і своєрідним застереженням для тих, хто сьогодні хотів би повернути назад більшовицькі порядки, забуваючи, що при тих порядках на Україні були не тільки дешеві тюлька та горілка, а й були голодомори, розстріли, каторги, виселення, чорнобилі.

Рівненська Редакційно-видавнича група для підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» невдовзі запропонує громадськості нові роботи — збірник статей та спогадів «Волинські дороги Уласа Самчука», нарис «Рановранці вітри заголосять...» — трагічний життєпис відомої на Волині родини просвітян Кульчинських, довідник про реабілітованих жертв репресій. Готується до друку і ряд інших видань.

Просимо Вас, шановний читачу, повідомляти редакцію «Реабілітовані історією» про виявлені у цій та в наступних книгах неточності, подавати доповнення, спогади та документи, які стосуються репресованих родичів та знайомих. Особливо просимо відгукнутися колишніх жертв тоталітарного режиму. Надіслані Вами матеріали будуть надруковані у наступних збірниках і допсможуть відновити історичну справедливість щодо незаконно покараних, закатованих у тюрмах, розстріляних без суду й слідства, незаслужено опалюваних і забутих українських громадян.

Адреса редакції: 266000, м. Рівне, вул. Симона Петлюри, 1, Спілка письменників, редакція «Реабілітовані історією».

ПИСЬМЕННИК ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК

Відомий український поет, автор понад 40 книжок Валер'ян Львович Поліщук народився 1 жовтня 1897 року в селі Більче Млинівського району. Його батьки — хлібороби з діда-прадіда. Навчався в школах сусіднього села Малєво та села Мирогоща нинішнього Дубенського району, в Луцькій, а згодом — у Катеринославській гімназії, у Петроградському інституті цивільних інженерів, на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського університету. Працював журналістом і видавцем, неодноразово подорожував по країнах Європи, побував у Середній Азії, на Кавказі.

Перша книжка Валер'яна Поліщука — «Сказання давнее про те, як Ольга Коростень спалила» — вийшла у 1918 році. Найпомітніші його книги — «Дума про Бармашиху» (1922), «Книга повстань» (1922), «15 поем» (1925), «Розкол Європи» (1925), «Пульс епохи» (1927), «Григорій Скворода» (1929), та інші. В. Поліщук був упорядником та видавцем відомих літературно-мистецьких збірників «Гроно» та «Вир революції». Належав до літературної організації «Гарт». У 1925 році у Харкові заснував літературну групу «Авангард». Виступав як поет, прозаїк, критик і теоретик літератури. Його твори входили в усі хрестоматії того часу.

У грудні 1934 року В. Поліщук був заарештований і звинувачений у приналежності до сфабрикованого чекістами так званого Центру антирадянської боротьбистської організації. Виїзною сесією Військової колєгії Верховного суду СРСР на закритому засіданні 27—28 березня 1935 року Поліщука було засуджено до 10 років ізоляції в концтаборах.¹ Однак таке покарання згодом здалося катам дуже поблажливим. Тому вже у в'язниці письменника судять вдруге, особлива трійка УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року засудила Поліщука до розстрілу. Вирок було виконано 3 листопада 1937 року.

Зазнали переслідувань сестра письменника Аполінарія (Поля) та брат Панкрат, які на початку двадцятих років услід за Валер'яном потяглися на Радянську Україну. Зокрема, Панкрат відбував свій термін у Чібію (нині Ухта).

¹ «З порога смерті» (Упорядник О. Г. Мусієнко), випуск перший, К., «Радянський письменник», 1991 р., стор. 369 — 371.

реабілітований був уже аж згодом. Уся рідня письменника була автоматично зарахована до «ворогів народу», отож ставлення до неї було відповідне.

До речі, у документі про смерть В. Поліщука кати «накинули» письменникові ще п'ять років життя — дату смерті вказали 17 березня, 1942 року. Та ще й причину вигадали — перитоніт. Ця дата й фігурувала донедавна в усіх довідниках. Але час виносить із мороку невідомості все, що було приховане за сімома замками. Тож таємне стає явним. А наведені нижче документи є переконливим звинуваченням катам українського народу.

Євген ШМОРГУН,
письменник.

**Довідка Військової Колегії Верховного Суду Союзу РСР
від 14 серпня 1956 р., № СП-0034//35.**

Справу щодо звинувачення Поліщука Валер'яна Львовича переглянуто Військовою Колегією Верховного Суду СРСР 4 серпня 1956 року.

Вирок Військової Колегії від 27—28 березня 1935 року щодо Поліщука В. Л. за нововідкритими обставинами відмінено і справу за відсутністю складу злочину припинено.

Голова судового складу Військової Колегії Верховного Суду СРСР полковник юстиції П. Лихачов.

Свідоцтво про смерть

I — ЮБ № 020194

Гр. Поліщук Валер'ян Львович помер сімнадцятого березня тисяча дев'ясот сорок другого року (17.III. 1942 р.), вік — 45 років. Причина смерті — перитоніт, про що в книзі записів громадянського стану про смерть 1956 року жовтня місяця 12 числа зроблено відповідний запис за № 57. Місце смерті: місто, поселення — (прочерк), район — (прочерк), область, край, республіка — (прочерк). Місце реєстрації: м. Ленінград, Куйбишевський бюро ЗАГС. Дата видачі — 16 жовтня 1956 р.

Завідуючий бюро записів актів громадянського стану
(Підпис).

**Довідка військового трибуналу Ленінградського
військового округу від 28 грудня 1962 р., № 476н.**

Справу щодо звинувачення громадянина Поліщука Валер'яна Львовича, 1897 р. народження, уродженця с. Більче Волинської губернії, переглянуто військовим трибуналом Ленінградського військового округу 12 листопада 1962 року.

Постанову від 9 жовтня 1937 року стосовно Поліщука В. Л. відмінено і ведення справи припинено за відсутністю складу злочину.

Гр-н Поліщук В. Л. реабілітований посмертно.
Заст. голови ВТ Лен. ВО полковник юстиції В. Поляков.

**Із листів до дочки письменника Люцини Валер'янівни
Поліщук.**

«Шановна Люцино Валер'янівно!

У зв'язку з Вашою заявою повідомляю, що Поліщук Валер'ян Львович на основі постанови Особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 року розстріляний.

У довідці, яка є у Вас, причина смерті Поліщука В. Л. вказана неправильно.

Відомостями про місце поховання військовий трибунал не володіє.

Голова військового трибуналу Ленінградського військового округу Ю. Вязігін. 3 травня 1988 р. № 29/460».

«Шановна Люцино Валер'янівно!

На Вашу заяву від 7 березня 1990 року повідомляємо, що в карній справі по звинуваченню Вашого батька — Поліщука Валер'яна Львовича — в 1937 році є документи такого змісту:

1. Довідка, складена начальником Соловецької в'язниці ГУГБ НКВС СРСР Апетер і пом. начальника в'язниці Раєвським (дата складання не вказана).

Після наведення установчих даних Поліщука В. Л. і про засудження його в 1935 році у довідці відзначається, що «в бесіді з ув'язненим Корсавецьким Поліщук заявив, що він є активним учасником української націонал-соціалістичної партії, завданням якої було повалення радянсь-

кої влади на Україні за допомогою фашистської Німеччини. Українська НСП зв'язана з закордонними національними партіями. Далі розповідав, що вся Україна покрита мережею осередків цієї партії, що радянська влада перетворила українців у денщиків, і що, незважаючи на своє перебування в таборах, буде продовжувати розпочату ним справу на волі».

2. Витяг із вироку № 260 виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР від 27—28 березня 1935 року в Києві, яка розглянула кримінальну справу сімнадцяти звинувачуваних, в т. ч. Поліщука Валер'яна Львовича, 1897 року народження, уродженця УРСР, літератора з вищою освітою, безпартійного, в здійсненні злочинів по статтях 54-8 і 54-11 КК УРСР, засудила п'ятнадцять з них, в т. ч. і Поліщука В. Л., до десяти років позбавлення волі кожного і двох — до семи років кожного.

У витягові із вироків перераховуються прізвища звинувачуваних у справі осіб.

3. Обліково-статистична картка в копії Біломорсько-Балтійського виправно-трудоного табору НКВС СРСР.

У картці відзначено, що в названий табір 8 травня 1935 року прибув Поліщук Валер'ян Львович, 1897 р. народження, уродженець села Більче Волинської губ., із селян-бідняків, службовець, українець, гр-н СРСР, безпартійний, з вищою освітою, літератор, читає на німецькій, польській і французькій мовах, заарештований 6 грудня 1934 року Харківським відділенням НКВС, дружина Поліщук Олена, проживає в Харкові, вул... слава (певно, будинок «Слово»? — примітка Редакції), 5, кв. 65, до арешту — письменник.

4. Постанова про накладення стягнення на ув'язненого Поліщука В. Л. від 11 серпня 1937 року за порушення в'язничного режиму (позбавлений прогулянки на дві доби). Суть порушення не вказується.

5. Витяг з протоколу засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області № 83 від 9 жовтня 1937 року, в якому відзначено, що Поліщуку Валер'яну Львовичу, «відомому українському письменникові», засудженому в 1935 році до десяти років позбавлення волі, призначається ВМП (вища міра покарання) — розстріл.

6. Акт від 3 листопада 1937 року, підписаний заст. нач. АГУ УНКВС Ленінградської області Матвеевим про те, що,

згідно з рішенням трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 року, вирок про ВМП — розстріл — стосовно Поліщука Валер'яна Львовича виконано 3 листопада 1937 року. Акт завірено печаткою.

Звідси випливає, що підставою для розстрілу Поліщука В. Л. послужила довідка адміністрації Соловещької в'язниці.

Попереднє слідство по справі не проводилося. Поліщук стосовно викладених у довідці фактів не допитувався. Жодних об'єктивних доказів, які б підтвердили здійснення Поліщуком злочину в період перебування в ув'язненні в Соловещькій в'язниці, у справі немає.

Постановою № 476-Н-62 ВТ Лен. ВО від 12 листопада 1962 року постанову особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 року стосовно Поліщука В. Л. відмінено і справу на нього за відсутністю складу злочину припинено. Поліщук В. Л. реабілітований по смертно.

Заступник голови Комітету державної безпеки Карельської АРСР Беляев. 29 березня 1990 року. № П-10».¹

ДОКОНАЛИ В'ЯЗНИЧНІ МУРИ

«Серед тодішньої молоді це був один з найвизначніших моїх співробітників. За професією — кооператор-економіст. Кришталево чесна людина. Палкий патріот-революціонер. Розважний господар, далекозорий політик, опанований тактик. Його поховали, згідно з його останньою волею, поруч своєї мами в рідному Клевані. Хто зна, чи стоїть ще тепер гранітний пам'ятник з військовим хрестом, фундованим для мами нашою фірмою з коротким написом: «Мамі — син»? Вічна йому слава!»

Так згадував про Геннадія Янкевича його товариш по в'язничній камері, а згодом командувач Поліської Січі отаман Тарас Бульба-Боровець.

На жаль, про цю людину ми знаємо сьогодні дуже і дуже мало. Геннадій Янкевич родом із Клевані. З юних літ він прилучився до революційної боротьби рідного народу проти окупантів, поділяв погляди Організації українських

¹ Усі документи і листи стосовно В. Л. Поліщука подаються в перекладі з російської мови.

націоналістів. За це студента Янкевича у 1934 році було заарештовано. Польські жандарми катували його у рівненській в'язниці, що тоді була на Грабнику, а згодом у ланцюгах відправили до сумнозвісної Берези Картузької. Але зламати дух і волю юнака окупантам не вдалося. Навпаки, саме у в'язниці Янкевич став членом підпільної організації «Українське національне відродження», яка стояла на платформі УНР.

Після виходу з в'язниці він деякий час працював книговодом у каменоломнях на Поліссі, водночас виконуючи обов'язки секретаря Українського національного відродження.

У 1938 році поляки заарештували його вдруге. І хоч на той час Геннадій Янкевич уже був тяжко хворий на туберкульоз, його все ж засудили до восьми років каторги. У в'язничних мурах польські жандарми та хвороба остаточно доконали цю мужню людину. Червона армія «визволила» його у вересні 1939 року. Однак здоров'я Геннадія Янкевича було настільки підірване, що він одразу ж і помер.

(За матеріалами документальної книги Т. Бульби-Борвця «Армія без держави». Канада, Вінніпег, 1981)

ТЕОДОСІЙ ДОВГАЛЮК, ЙОГО ЖИТТЯ Й ПРАЦЯ.

Походження й дитинство.

Теодосій Довгалюк народився 3-го травня 1907 р. в містечку Олександрії на Волині в міщанській родині. Батько його походив із сусіднього села Забороля й пристав приймаком в Олександрії. Сам він, як багато олександрійців, займався теслярством і належав до першокласних будівничих майстрів. До того родини Довгалюків мала своє сільське господарство і, як на волинські умовини, гарну

Друкується за виданням: В. Боровський, «Теодосій Довгалюк», його життя й праця». Детройт, США. — Вінніпег, Канада. 1949 р. Друкується з дотриманням авторського правопису.

притульну хатчину на так званій «Княжій» вулиці. Ця вулиця, на жаль, закривалася від сонця великим князівським парком, була дуже болотяна й виказувала великий процент сухітньоохворих.

Мати покійного Довгалюка була милою й чуйною до людського горя людиною; тільки хорувала на серце. На ній фактично стояв цілий дім, бо батько перезажно був відсутнім через працю на провінції. Довгалюк мав трое сестер і двох братів. Ці брати і сестри належали до національно-свідомого активу містечка та вложили немалу долю праці в національно-культурне пробудження своєї місцевості.

Обидва браги були народними вчителями. В часі польського панування вони боролися з великими матеріальними труднощами. За Польщі тяжко було найти якусь працю українцеві й молодший з цих братів, під натиском обставин, захорував на сухоти та вмер. Одна із сестер завчасно повдовіла і була з сином переважно при батьках. В цій свідомій, ідейній родині під натиском всякого горя і тяжкої боротьби за насущний, виростав і вчився Т. Довгалюк, помагаючи в вільний час в праці на господарці, а літньою порою також батькові в теслярських роботах.

До народньої школи в Олександрії вступив в 1915 р. сразу до другої кляси. За першу підготовився дома. В 1922 році скінчив Вищу Початкову Школу (що тоді звалася 7-ми клясовою). Вчився добре й належав до найкращих учнів. Вигляди на дальшу освіту були прикрі. Це були часи повоєнно-революційні. Новоповсталі Польська Держава звільнила всіх наших людей з посад і праці. Заробітки були майже ніякі. Довгалюк починає доповнювати свою освіту самотужки.

Пробудження національної свідомости

Вже з 1918 року починає школа на Волині українізуватися. Учні починають приходити до національної свідомости. Ще більше, вони були свідками національно-визвольного руху Українського Народу. В Олександрії нераз стояли постоєм українські військові частини, а в недалекому Рівному Головний Отаман — Симон Петлюра мав навіть якийсь час свій постій. Влада кілька разів мінялася між українцями, поляками та більшовиками. В цій околиці навіть

було зроблене повстання проти большевиків. В жидів будився сіонізм, поляки не спали. Все це не лишалося без впливу на молоду душу Теодосія.

В 1921-22 роках помічається між школярами-хлопцями дивний рух. Дехто з них навчився «на слух» грати на струнних інструментах. В Довгалюків грали всі. Під вечір збиралися підручки, вистроювалися в ряди і під звуки військових маршів, що їх грали ці музиканти (не бракувало й бубна), або пісень і то на різних мовах, — завзято маршували вулицями міста. Це справляло багато гумору старшим. Душею цих імпрез був Т. Довгалюк.

По скінченні 7-ми класової школи, виникла думка створити «Малу Січ» з «малими козаками». Ніхто з ініціаторів годі ще не розбирався в якихбудь законах, на потребі маги на таку організацію дозвіл державної влади. Всі ці поняття для них не існували. Вони мали тільки запал і добру волю. Склали між собою гроші. Виняли в однієї вдови, в напівпохиленій низенькій хатчині, ще нижчу й більш похилену кімнату і там почали свою роботу. Збирали підручків і дітвори, почали організувати українську бібліотеку, виробили собі самі свій загон (яким має бути малий козак?) та маршували з музикою й піснями по вечорах. Це був тільки початок.

Пласт і культурно-освітня праця.

Один з цих юнаків поїхав в 1922 р. до Львова. Хотів вступити до української академічної гімназії. Там його поляки, як волиняка, заборонили прийняти. Боялися ближчих зв'язків між Волинню та Галичиною, але цей привіз з собою один збірничок під заголовком: «Українській Дитині». Там знайшли «малі козаки» велику статтю зі знімками про пласт враз з пластовим законом. Це було й те, чого ці підручки й молодь шукали.

Нав'язують контакт зі Львовом. Дістають інші пластові видання та перетворюють своїх «малих козаків» на український пласт. Наймають іншу, кращу домівку, гуртують більшу кількість молоді й дітвори. Влаштовують курси для безграмотної дітвори й молоді, аж поки цим не зацікавилася польська поліція. Одного вечора вона прийшла в домівку, забрала підручки, що лежали на столі та книжечку: «Життя в Пласті» О. Тисовського, але нікого не ареш-

тували. Комендантом поліції була рідка своєю добротою людина. Він наказав без дозволу влади більше нічого не робити. Книжку «Життя в Пласті» вислав до зоевідства. Її повернули за півроку.

В містечку Олександрії засновано читальню «Просвіти» і цим культурно-освітню працю поставлено на легальній основі. При читальні зорганізовано надзвичайно діяльні: театральний гурток, хор, футбольну дружину, бібліотеку та курси для неграмотних. Велася підготовча робота по відкриттю української кооперативи. Як в організації читальні так і в її всесторонній діяльності, 16—18-літній Довгалюк зі своїми найближчими однолітками-товаришами, ведуть головний провід. В короткому часі при читальні «Просвіти» зорганізовано перший в Рівненщині пластовий 61-ший, імені полковника Ів. Богуна, курінь, де пластуни вже виступали в одностроях. Душею цієї праці і одним з провідних працівників був Т. Довгалюк. Він видає журнальчик-місячник Олександрійського пласту «Скоб», повнить часто обов'язки курінного, пізніше кошового, або впорядчика. Стає організаційним референтом Повітової Пластової Команди в Рівному та одним з провідних організаторів двох славних пластових Волинських Стріч в Олександрії «на Стежках», в гарному молодому селянському лісі...

В 1927 році пласт на Волині розв'язано, але пластової ідеї вже ніхто не був в силі на Волині використати.

Релігійні шукання.

Між 1922 та 1927 роками назріває в Т. Довгалюка новий процес у формованні його релігійного світогляду. Це був час, коли з Великої України приходили відгомони про життя й змагання Української Автокефальної Православної Церкви. Рух цей очолювався Д-ром В. Річинським з Володимира Волинського, але розмосковлення Православної Церкви на Волині зустрічалося з великими перешкодами з боку московської та змосковщеної православної ієрархії в Польщі. Знову ж польський уряд був більше зацікавлений в польонізації, ніж українізації цієї церкви. Тому підтримував акцію навертання православних на «унію східного обжондку», або таки просто на польський католицизм.

Ширився на Волині також рух євангельських християн і баптистів, яких противники погіршливо називали «штундистами».

Т. Довгалюк, як гарячий український патріот і глибоко думаюча людина, мусів був зустрітися з цією релігійною дійсністю та зайняти до неї своє становище. Спершу він боронив перед «штундизмом» православіє. Пізніше боровся за розмосковлення Православної Церкви. Коли ж дістав у свої руки українську Біблію та українську євангельську літературу з Канади, видавану пастором В. Кратом, він переходить радикальну внутрішню революцію й приходить до висновку, що треба не тільки розмосковити православну церкву й «штундизм», але треба також розкріпачити, поневолену національно й релігійно, душу Українського Народу.

По стороні церковно-реформаційного руху.

Т. Довгалюк прилучається до новорозпочатої церковно-реформаційної праці між українцями, що в той час розпочали її українські духовні з-за океану, пастори: Василь Кузів, Павло Крат і Лев Бучак. Зі своїми товаришами поширює на Волині «Віру і Науку». Іде в 1926—27 році на семимісячний Садівничо-Господарський Курс до Милованія в Галичині. В 1928 р. старанням Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці, виїздить на чотирьох-річну науку до Місійної Семінарії в Венцборку, на Польському Поморю, щоб приготувитися до праці місіонера-проповідника. Там він мав нагоду поглибити свій релігійний світогляд та запізнатися ближче з протестантизмом. Місійну Семінарію кінчив вже за 3 роки. Опановує також німецьку мову, що було для нього дуже важним з огляду на доступ до богословської літератури.

Літом 1931 року приїздить до праці в Галичині, щоб практично підготувитися до завдань церковно-реформаційної праці на Волині.

Проповідник Т. Довгалюк на початку працює як секретар Виконавчого і Місійного Заряду Української Євангельсько-Реформованої Церкви та обслуговує доколичні євангельсько-реформовані громади в Коломийщині, а в 1932 р. починає видавати спільно з проп. В. Б. — журнал «Сіяч». Коли ж по одному році відновлено «Віру і Науку», — «Сіяч» припинив свою появу, а Т. Довгалюк далі співпрацює в «Вірі і Науці».

Покійний Довгалюк мав також поетичний талант. Писав різні поезії на світські й релігійні теми, які містив у «Віснику» та українській євангельській пресі. Видав на пробу маленький збірничок своїх поезій «Змагання». Критика була дуже дивна. Одні його поезії цілком збештали; в той час, коли інші, навіть дуже солідні критики, їх привітали. Писав статті, короткі оповідання, реферати і т. д. Його передчасна мученича смерть, це велика втрата не тільки для українського євангельсько-реформаційного руху, але й для цілого Українського Народу. Особливо, як поет, міг був багато дати для української євангельської та світської літератури. Його талант тількищо починав розцвітати.

При місійній праці.

Під кінець 1932 року обіймає місійну працю в с. Перемілові на Піділлі, де скоро здобуває симпатії цілого села, особливо молоді. Пізніше перенесено його до праці в с. Пістинь на Гуцульщині. Тут користувався він любов'ю й прив'язанням численної євангельсько-реформованої громади. Це були часи, де через неврожай населення дуже терпіло. Він zorganizував у Швейцарії збірку на поміч голодуючим і чим міг помагав бідним гуцулам.

З Гуцульщини перенесено його до праці на рідну Волинь. Гуцули його ніяк не пускали, але не було ради, бо там лежали його властиві завдання та покликання.

Поява місіонерів Української Євангельсько-Реформованої Церкви на Волині робила чуда. Де не помагали довголітні змагання за розмосковлення Православної Церкви, там в обличчю небезпеки негайно переходили «батушки» на українську мову. І це вже їм багато не помагало. Люди вже хотіли не тільки рідної мови, але живого євангельського слова. Т. Довгалюк був красномовним, талановитим бесідником і завше мав велику аудиторію слухачів. Умів лучити глибоку євангельську думку зі щирим патріотизмом та зрозумінням соціальних проблем своїх слухачів.

На Волині покійний приступає енергійно до праці. Поле тут було зріле. Праця розгорталася неймовірно скоро, але і перешкод також не бракувало. Особливо місцева польська влада боялася цього руху за його виразний пробоевий українсько-церковний характер. Цей рух, як чисто церковний, був далекий від якихось політичних аспірацій, (хоч вороги рідної масти

пробували йому такі закиди роботи). Його грихом було те, що вживав всюди в Богослуженні рідної мови, стояв на євангельсько віроісповідних основах та соборноправному устрою. Коли б не польський терор і вибух другої світової війни, — цей рух був би в скорому часі змінив духове лице Волині до непізнання. Думка, що не квилити, а брати, була б себе тут найкраще виправдала.

Довгалюк не зраджувався нічим. Спочатку працював в Рівному, а потім в Тучині. Організував в Рівному фонд допомоги українській гімназіяльній молоді та мав між нею велику популярність.

За його ініціативою організуються при У. Є. Р. Ц. так звані Кружки Української Молоді (в скороченні КУЄМ). Ця організація бере на себе обов'язок попровадити молоде покоління на здорових і побожно-релігійних, національних та культурно-освітніх засадах. Праця КУЄМ знаходить в народі особливо вдячний ґрунт. Протягом дуже короткого існування й праці КУЄМ, побачилося ту українську молодь, яка ще вчора вела між собою порухунки ножами, піячила, провадила непристойне та розпустне життя, — в церкві, в читальні, з газетою та книжкою в руках. Вся та молодь навіть без спеціального заклик, стала одною лавою в рядах Т-ва «Відродження», організації, що поборювала вживання тютюну та алькоголю.

ВОЄННА ЗАВІРЮХА

З вибухом німецько-польської війни, поляки його арештували й тримали понад два тижні в тюрмі в Рівному, де виробляли з ним жахливі експерименти. Били, прив'язували в висячій позиції за ноги й руки, наливали в ніс оливи і т. д. Хотіли конечно з нього зробити «німецького шпіона». Визволили його з в'язниці українські вояки польської армії в той час, коли совіти почали окупувати Волинь. В тюрмі вкрали його гроші, пальто й інші речі, що були силою шбрані до переховання.

Замордований покійний ледве доволікся до свого родинного дому в Олександрії. Прихід большевиків поставив усе українське населення Західної України в нове положення. Дотепер тільки чулося про жахливий большевицький режим та його нелюдські методи. Тепер зустрілося з ним віч на віч. Як би там не було, в Польщі жилося, хоч в імітації

демократії та все таки була така-сяка свобода сумління й слова. Короткий побут большевиків в Західній Україні — переконав населення, що все те, що писалося про большевизм 20 років, далеко не відзеркалювало совітської дійсності. Вона була жахливіша від того, що про неї писалося й говорилося. Т. Дозгалюк, як і багато інших українців, впав жертвою віри, що може большевики за 20 років покультурнішали. Він думав, що може таки вдасться з ними зжитися, коли будеться дояльно супроти них виконувати свої обов'язки. Він взяв навіть за намовою одного місцевого комуніста, що радив йому нічого не боятися, обов'язки вчителя в місцевій школі.

Радили йому втікати на Захід. Однак він від гітлерівців нічого доброго не очікував для Українського Народу, чувся фізично дуже ослабленим і уважав негідним свого душпасирського покликання втікати від своїх парафіян.

Одного ранку, як «попа», забрало його НКВД. Застали його ще в ліжку. Оповідують, що руки його тряслися, коли він вдягався. Пішов зі своїми катами, як ягня, що ведуть на заріз, щоб більше з їхніх рук не вернутись.

НА ШЛЯХУ МУЧЕНИЦТВА

Сидів більше року в тюрмі в Рівному та Дубні. Тримався гідно. Підтримував других на дусі. В часі допитів про «політическую деятельность» його несамовито катовано. Обвинувачувано його в совітському суді брехливо з чотирьох параграфів большевицького закону: 1. Приготовання збройного повстання проти совітської червоної влади з наказу української національної партії ціллю відірвання українських земель від ССРСР. 2. Приналежність до української національної партії. 3. Активна протисовітська діяльність в часі вступлення червоної армії на територію Західної України, і 4. Протисовітська агенція під прикриттям релігійної діяльності за часів Польщі. Була поголоска, що його засудили на десять років концентраційного табору та позбавлення громадянських прав.

В 1941 році бачили його в одному концентраційному таборі біля Архангельська, а тепер прийшла вістка з України, що в 1943 році закінчив він своє геройсько-страдницьке життя в совітському концентраційному таборі.

Це велика й дорога жертва українського церковно-реформаційного руху. Українська Євангельсько-Реформована Церква стратила одного зі своїх визначних і надійних проповідників, яким вона вже за його життя гордилася. Український Пласт стратив свого передового й заслуженого пробоевика-ентузіяста, що був виріжнений найвищими пластовими відзначеннями. Українська Земля стратила одного із заслужених борців за духовне й національне відродження й переродження її синів і доньок.

Володимир БОРОВСЬКИЙ,
проповідник Української Євангельсько-Реформованої Церкви.

Канада.

ДВА СПОГАДИ.

ЗЛОЧИНИ В ДУБЕНСЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ.

Народився я в селі Самостріли Корецького району Рівненської області. Увесь 1943 рік і півроку наступного брав участь у боях проти німців. Влітку 1943 року Дубовий доручив мені і ще двом хлопцям займатися копіюванням військових карт, — я мав хист до малювання.

В липні 1944 року я потрапив до рук ЧК, вивезли мене в Башкирію, відправили на фронт, але там відразу заарештували. Одержав десять років, відбув їх, і в 1954 році виїшов на волю — на поселення в Караганді. Лише в 1970 році мені вдалося приїхати в Україну; першу спробу я здійснив у 1967 році, але коли приїхав до Рівного, то мене випхали з погрозою, щоб я залишив місто за 48 годин. Зараз я проживаю в Житомирі, працював викладачем у технічній школі, а тепер уже на пенсії.

До початку війни я вчився у Рівненській українській середній школі у 8-му класі. В школі підпільно діяла ОУН, ЧК про це дізналося і в нашому класі заарештували Ірину Кульчинську (дочку священика), Івана Сторожука та Олексія Малишевського. Батько Івана Сторожука стояв через дорогу (з боку парку) проти тюрми, дивився на неї, потім впав на коліна на мокру ще із снігом землю, підняв руки

до неба і голосно молився. Потім хлопців перевезли до Дубенської тюрми. Почалася війна і тюремщики вирішили в'язнів розстріляти. Одного ранку в'язні верхнього поверху почули гвинтівочні постріли і кулеметні черги. В'язні зрозуміли, що почалися розстріли. В камері зчинився крик, страшна метушня, почали бити в двері. В цей момент налетіла німецька авіація і почала бомбити станцію. Тюремщики-карателі перелякались, припинили розстріл, а самі втекли. В'язні камери, де знаходилися Іван і Олексій, страшними зусиллями вибили двері, вийшли на коридор і допомогли відкрити двері інших камер. Спустились на нижній поверх і побачили в камерах багато закривавлених трупів, а один поранений гранатою ще просив допомоги, його загорнули в одіяло і він помер. Таким чином, хто ще був живий, усі бігли на тюремне подвір'я, молодші позв'язували одіяла і пробували перелізти через тюремну стіну. Іванові і Олексію також удалося перелізти, а потім через болото пішли в напрямку до своїх сіл. По дорозі в якомусь селі їх спіткала комсомольська варта, їх затримали, але комсомольці і самі були перелякані, то нашим хлопцям знову поталанило і вони втекли. І так вони дісталися до своїх рідних. Цю історію про розстріл в Дубенській тюрмі розповідали мені Іван Сторожук і Олекса Малишевський. Обоє вони потім були учасниками УПА і обоє загинули — де, не знаю. Влітку 1943 року я зустрівся в одному з відділів з Іваном Сторожуком востаннє.

Ходили чутки, що ті, хто залишився в Дубенській тюрмі після того, що сталося, були розстріляні тюремщиками, які знову повернулись, переконавшись, що німців у Дубному ще не було.

Можливо, у вас є ще яскравіші факти цього розстрілу, але це розповідь безпосередніх учасників.

«ЛЬОДОВИЙ ПОХІД»

Було це 1 квітня 1949 року. Зеків з пересильної тюрми Карабас (що в Казахстані) переводили до знаменитого концтабору Спаськ. Зранку цього дня нас вивели за зону пересильної тюрми. В степах Казахстану ще лежав сніг. Усіх нас було чоловік вісімсот. Нас досить густо оточив конвой, перед яким виступив їхній начальник: «Товарищи солдаты! Сегодня вам родина доверила важную и почет-

ную обязанність конвоировать етих людей. Да и можно ли их называть людьми — вель они убивали ваших отцов и матерей, насилували ваших сестер, грабили ваше имущество, предавали нашу любимую родину». І після цього почався повальний шмон. Можна собі уявити, яким він був після такої промови — все ламалось, рвалося, викидалося, а після закінчення вишикували нас у величезну колону і скомандували: «Вперед!» зі знаменитим нагадуванням: «Шаг влево, шаг вправо — конвой применяет оружие без предупреждения». І так ми рушили невідомо куди — десь у степ. Сонечко піднімалося все вище, зігрівало нас своїм промінням, розтавав потроху сніг. Пройшли десь більше десяти кілометрів, ніяких особливих ексцесів не виникало — мабуть, тому, що було ще трохи енергії для ходи, бо декілька днів перед тим в Карабаській тюрмі ми лежали на нарах. Але після того, як сонечко почало схилитися до горизонту, деякі з нас, особливо люди похилого віку, від перевтоми почали падати, відстаючи від колони. До них підбігав конвой, кричав на них, бив ногами, тоді лежачі зривалися і доганяли колону. Щоб запобігти цьому, конвой вибрав з колони молодших і заставив підтримувати знесилені людей (або як тоді говорили — «брати на буксир»). Я також взяв «на буксир» одного німецького майора, що дуже проклинав звіряче ставлення конвою, але я йому нагадав, що німці були не кращими. Тоді він оправдувався, що то, мовляв, гестапо, а він належав до вермахту. А колона продовжувала рухатися кудись у невідомість. Під вечір почав тиснути мороз, а люди все падали від перевтоми. Конвой почав застосовувати до них зброю і ось яким чином.

Підходить до такого лежачого конвоїр, грозить йому, б'є його ногами, але він підвестися все одно не може. Тоді конвоїр бере автомат, вистрілює кілька черг довкола лежачого, так що неборак від пострілів зривається і ще трохи пробує пройти, але коли вже і постріли не допомагають, то беруть його за руки і за ноги і кидають на санки, запряжені кіннями, які їхали позаду — а це вже дорога до смерті через замерзання. Сонце скотилося за обрій, а мороз дошкуляв усе сильніше. Змерзалося наше промокле взуття, мороз хапав за руки, впивався в обличчя. Надворі зовсім стемніло, а ми все йшли, здавалося, в нікуди... Через деякий час у темноті заблимали вогнишки. У нас зро-

дився промінь надії, що це вже табір, що невдовзі зайдемо у відносно теплі бараки. Так, це був такий табір, що називався «Джумабек», але порівнявшись з ним, почувши грізну команду: «Вперед!». Похід продовжувався. Людей охопив розпач, почуття якогось страшного кінця — але йшли. І лише десь опівночі з'явилися вогники; це був той знаменитий табір Спаськ. Нас старанно порахували і впустили за колючий дріт на табірне подвір'я. Як уже потім з'ясувалося, ми пішки, «заправлені» тюремною баландою, пройшли сорок кілометрів. В результаті дванадцять чоловік замерзло на смерть, а велика кількість одержала обмороження рук і ніг, і обличчя. Особисто я переніс цей похід відносно безболісно, бо був ще досить молодим (28-й рік) і намагався весь час рухатися і тупцювати. Можливо, ще живий дехто з тих, хто брав участь у цьому «льодовому поході»...

ШУЛЬГА Микола Омелянович.

м. Житомир, провулок Хвойний, 27.

ОСЬ ТАКЕ ЛИСТУВАННЯ

Мій батько, Гуменюк Лук'ян Гаврилович, народився в селі Омеляна Рівненського району в 1905 році. Був призваний на службу до ЧА в 1941 році. До 1944 року про нього не було відомо нічого. Тільки коли мама почала скрізь писати, невідомо з яких причин було дано документ, що він загинув у боях. У зв'язку з цим мама отримувала на нас трьох дітей пенсію. Тільки в 1961 році надійшли ось такі документи — я додаю їх нижче.

Батько репресовувався і при панській Польщі: сидів у Дубенській в'язниці за «приналежність до націоналістичних організацій». А якщо конкретніше, то за те, що виступав проти святкування українцями польських свят.

Для в'яснення долі батька я мав ось таке листування.

Василь ГУМЕНЮК.

м. Рівне, вул. Правди, 2, кв. 2.

«РРФСР, Саратовський обласний суд, відділ карний, 18 травня 1961 р. Довідка. Вирок Саратовського обласного суду 25—26 березня 1943 року і визначення судової колегії з карних справ Верховного суду РРФСР від 9 грудня 1955

року щодо ГУМЕНЮКА Лук'яна Гавриловича, 1905 року народження, засудженого по ст. ст. 58—10 і 58—11 КК РРФСР, постановою президії Верховного суду РРФСР від 9 листопада 1960 року відмінені і справу припинено за відсутністю в його діях складу злочину. На час притягнення до кримінальної відповідальності із даної справи ГУМЕНЮК Л. Г. працював різноробочим трампарку м. Саратова. Заст. голови Саратовського обласного суду Костенко».

«МВС РРФСР. Управління внутрішніх справ виконкому Саратовської обласної Ради депутатів трудящих. Секретно. Екз. № 1. 18 липня 1961 р. № 1-1/Г-24. Начальнику управління Східно-Уральських таборів МВС м. Тавда Свердловської області. До нас надійшла заява від громадянина Гуменюка В. Л., який проживає за адресою УРСР, м. Рівне, вул. Тупик, 30, кв. 13, про розшук ГУМЕНЮКА Лук'яна Гавриловича, 1905 року народження, ур. с. Омеляна, Рівненського району, Рівненської області, засудженого Саратовським облсудом 26 травня 1943 року на 10 років позбавлення волі, який за наявними у нас даними для відбування терміну покарання 17 квітня 1943 року був етапований у Східуралтаб НКВС. У зв'язку з цим просимо перевірити розшукуваного по всіх ваших обліках і результат перевірки повідомити заявникові, а копію нам; якщо розшукуваний помер в місцях позбавлення волі, то вишліть у ЗАГС повідомлення про реєстрацію смерті, про що також повідомте заявника і нас для відображення у обліках. Начальник 1 спецвідділу УВС Сароблвиконкому підполковник Калашников. Оперуповноважений капітан Трубцов. Зав. архівом ВМУ Рисева».

«Прокуратура Саратовської області. 19.05. 89 р. №13-52-89. УРСР, м. Рівне, вул. Правди, 2, кв. 2, Гуменюку В. Вашу заяву стосовно Гуменюка Л. Г. розглянуто. Встановлено, що вироком Саратовського обласного суду від 25—26 березня 1943 року Гуменюк Лук'ян Гаврилович був засуджений за проведення антирадянської агітації до 10 років позбавлення волі. Постановою президії Верховного суду РРФСР від 9 листопада 1960 року вирок суду відмінено, справу припинено за відсутністю в діях Гуменюка Л. Г. складу злочину, його повністю реабілітовано. За даними інформаційного центру УВС Саратовського облвиконкому Гуменюк Л. Г. помер 29 серпня 1943 року в місцях позбавлення волі Свердловської області... Старший помічник прокурора області радник юстиції А. П. Пономаренко».

ПРОВОКАЦІЇ ТЕРОРИСТА КУЗНЕЦОВА

Сорок третій рік увійшов в історію Волині, сповнений глибокого драматизму, гірких випробувань та героїчних жертв. Серед численних подій, що випали на долю волинських українців у той незабутній рік війни, чи не найбільшою для них Голгофою стали масові екзекуції національно-патріотичної інтелігенції та антифашистського українського підпілля, що були сплановані та zorganizовані, як не парадоксально, спільним зусиллям німецьких нацистів та московських більшовиків. Їх хіба що можна порівняти з дикими комуністичними політичними процесами проти сотень тисяч так званих «ворогів народу» в СРСР та грезвісними коричневими, «ночами довгих ножів» супроти таких же ворогів народу у Німеччині впродовж недоброї пам'яті тридцятих років.

Готуючись до війни з Радянським Союзом, гітлерівське керівництво плекало певні надії на стихійні антибільшовицькі настрої широких мас населення України, Білорусії, Прибалтики, беручи до уваги політичні наслідки голодомору 1932—33 рр., політичних репресій 1937—38 рр., розгулу вульгарного атеїзму, нарешті масові депортації та фізичне винищення національно свідомої частини населення з територій, що відійшли до СРСР в ході таємного договору Молотова-Рібентропа.

Нацистський міністр східних земель Альфред Розенберг, що непогано знав політичну ситуацію у європейській частині СРСР, напередодні війни очолив розробку широкомасштабних планів ідеологічного впливу на населення територій, що підлягали окупації, з урахуванням його національних, класових, релігійних та морально-політичних настроїв та стремлінь. Проте перші перемоги німців над Червоною Армією утвердили Гітлера в тому, що йти на будь-які поступки українцям вже немає потреби. Тому, коли настав час призначити нацистського правителя України, він зупинив свій вибір на особі Еріха Коха — адміністратора, відомого своєю жорстокістю і нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Про реакцію цього прусака на своє призначення свідчить його промова в Рівному, звернена до свого штабу після приїзду на Україну у вересні 1941 року. «Мене знають як жорстокого собаку, — заявив Кох, — саме тому мене призначено райхскомісаром Украй-

ни. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення!¹ В іншій промові перед вищими чинами райхскомісаріату цей правитель України так проектував розв'язання національного питання: «Треба, щоб поляк при зустрічі з українцем убив його і навпаки, щоб українець хотів убити поляка. Якщо при цьому по дорозі уб'ють по одному євреєві, то ми досягнемо саме того, що нам потрібно.² Кох відмовився встановити свою «столицю» у традиційному центрі України Києві, а вибрав для цього невелике провінційне волинське місто Рівне.

Діяльність керованої ним адміністрації райхскомісаріату вже з перших днів її існування ознаменувалась нелюдською жорстокістю та переслідуванням населення окупованих земель. Першими жертвами нацистського геноциду у Рівному впали громадяни єврейської національності. Впродовж двох т. зв. «акцій», а попросту масових кривавих евакуацій, що відбулись у листопаді 1941 р. та весною 1942 р. поблизу села Сосонки, було фізично знищено понад 17 тисяч рівненських євреїв.³

Гірка доля спіткала десяти тисяч військовополонених червоноармійців, що утримувались у голоді та холоді в таборах на території міста та області. Як інформував Берлін головнокомандуючий вермахту на Україні генерал Кітцинберг, у таборах Рівного та Острога в жовтні 1941 року було засвідчено чимало випадків канібалізму.⁴ За признанням цього генерала на території, що була йому підпорядкована в жовтні—грудні 1941 р., щоденно помирало біля 2500 військовополонених.

У своїй промові до Радянського народу 3 липня 1941 року Сталін закликав населення окупованих територій розпочати з фашистами нещадну партизанську війну, здійс-

¹ О. Субтельний, Україна, історія — К., «Либідь», 1991; с. 404—405.

² W. Bieganski, M. Juchniewicz, S. Okecki. Polacy w gisni orogi narodow Eiropy. 1939—1945. PWN, Warszawa, 1977, с. 117.

³ Див. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників в м. Ровно та Ровенській області. Газета «Червоний прапор», 1944, № 42 с. 4.

⁴ Цитуємо за книгою В. Косика «Україна і Німеччина у другій світовій війні» — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993, с. 163.

нювати руйнування, саботаж. «Нехай земля горить під ногами фашистських окупантів!» — закликав він небо і землю.¹

Його вчорашній союзник по розгрому самостійної Польщі та перекрою Європи Гітлер не забарився на таке заклинання. Вже 16 липня 1941 року, виступаючи перед вищими чинами рейху, він так зреагував на звернення Сталіна до народу: «Росіяни нещодавно віддали наказ вести партизанську війну в тилу нашого фронту. Така війна нам вигідна: вона дає можливість знищувати всіх, хто нам протистоїть».² Реакція каральних органів нацистів поступила негайно: «Партизаном треба вважати будь-яку особу, в якій при затриманні виявлено вогнепальну зброю чи вибухівку, а також будь-яку особу, запідозрену у володінні зброєю чи вибухівкою, якщо підозру не можна перевірити. Партизани, не вбиті під час бою, повинні бути розстріляні... Якщо ж учасників нападів, перестрілок і саботажу не спіймано, треба застосовувати принцип колективної відповідальності».³ Ця директива, вже 30 липня була запроваджена командуванням вермахту в життя.

Як свідчить донесення в Берлін, датоване 5 серпня 1941 року; в Рівному було страчено 240 більшовиків, у Луцьку 20 грабіжників і 50 польських агентів, у Житомирі 187 росіян і євреїв, у Львові 619 «осіб», у Кривому Розі 11 саботажників і 56 функціонерів та агентів НКВД, у Дніпропетровську 800 психічних хворих.⁴

Розстріли, вчинені НКВД під час відступу Червоної Армії рівно ж як і звірства комуністичного режиму на Україні у довоєнні роки використовувались німцями для винищення не лише євреїв, що вважались головною опорою більшовиків, але й усіх, хто відповідав вищенаведеної нами мірці «партизан».

30 червня 1941 р. Організацією Українських Націоналістів С. Бандери у Львові було проголошено відновлення Ук-

¹ Див.: «Вторая мировая война». Сборник фотодокументов. — М., «Планета», 1989, с. 134.

² Цитуємо за збірником «Матеріали процесу головних військових злочинців перед Міжнародним Військовим Трибуналом» — Нюрнберг, 1945—46, том. 38, с. 86 (німецькою мовою).

³ Див.: В. Косик «Україна і Німеччина у другій світовій війні», с. 166.

⁴ Фонди Федерального Військового Архіву ФРН в Кобленці (ВА), R 58/214 р. 127.

районської держави. Цей документ закликав український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Берлін, для якого цей крок ОУН-Б був не тільки несподіваним, але й вкрай небажаним, більше того, йшов наперекір з колонізаторською політикою Гітлера щодо України, сприйняв його вороже. Були арештовані і згодом підправлені у концтабір, керівники ОУН С. Бандера, Я. Слесцько, В. Янів, В. Горбовий, Р. Ільчишин та інші. Були розпущені перші військові формування ОУН — батальйони «Роллан» та «Нахтігаль», розпочались арешти, депортації, розстріли.

25 листопада 1941 р. з Берліна до Києва, Дніпропетровська, Николаєва, Рівне, Житомир, Вінницю було передано секретний наказ усім службам СД такого змісту. Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники. Протоколи допитів мають бути перешлані Айнзацкомандо Ц/5.¹

Масові репресії нацистів проти ОУН привели до того, що вже восени 1941 на Волині та Поліссі народились перші українські антифашистські збройні формування, в містах знайшов поширення підпільний рух. Додамо, що рекрутів для партизанської війни з німцями на той час було більше ніж достатньо: червоноармійці, що, звідавши нечуваного досі лиха нацистського пслону, масово тікали в українські села та ліси, українські націоналісти, що побачили справжнє нутро гітлеризму і його ставлення до України, українська поліція, що на заклик керівництва ОУН пішла із зброєю в руках в ліс, західноукраїнські комуністи та євреї, яким просто ніде було діватися, відтак втікачі-острбайтери і, нарешті, це — вояки дивізії «Галичина», не кажучи вже про дві антифашистські і водночас взаєморозумні польські патріотичні сили — АК та АЛ і, звичайно, червоних партизан, диверсантів та підпільників, яких в міру наближення фронту ставало все більше.

¹ Цей документ було пред'явлено серед звинувачувальних документів у ході процесу над головними нацистськими злочинцями у Нюрнберзі під N 014— СССР.

Див.: ІМТ, т. 39, с. 269—270.

В донесенні начальника поліції безпеки і СД за лютий 1942 так описувалась ситуація на Україні: «Оборонна боротьба групи поліції безпеки СД на Україні спрямована проти двох головних ворогів: комуністів та Організації Українських Націоналістів, яка виявляє бурхливу діяльність. Доводилося, зокрема, викривати членів ОУН, які проникали у Служби адміністрації, перевіряти їхню діяльність і у відповідний час їх виявляти і знешкоджувати».¹

СД відзначало, що боротьба проти комуністів у Києві поступово перетворилася на боротьбу проти українських націоналістичних угруповань, котрі як і комуністи, працюють над погіршенням ставлення населення до Німеччини. На початку лютого було перехоплено важливі документи ОУН, які ще раз засвідчили, що це організація ніколи не піде на співробітництво з окупантами, будь вони коричневі чи червоні.

Брежню про співучасть ОУН-УПА з німцями, яка десятиліттями нав'язувалась компартійними істориками та пропагандистами, також розкриває сам більшовицький лідер України періоду війни М. С. Хрущов. У мемуарах, що вийшли 1971 року на Заході, він пише: «Коли Бандера побачив, що гітлерівці обіцяної незалежності України не дають, він повернув свої формування проти німців, водночас продовжуючи ненавидіти Радянський Союз. У другій половині війни він воював і проти нас, і проти німців. Пізніше, після закінчення війни ми втратили тисячі людей у затьожному жорстокому бою з українськими націоналістами».

Якщо українське антифашистське підпілля та партизанський рух у 1941—42 рр. мало турбували радянське керівництво, то після Сталінграду, коли Червона Армія підійшла до Дніпра і стало очевидним, що вигнання німців із Західної України — справа найближчого піроку, Сталін і його оточення серйозно стали задумуватись над тим, як зустріне «визволителів» правобережна Україна, особливо Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття. Не було сумніву, що українське та польське населення не забуло, що лише за 22 довоєнних місяці, із земель, що були возз'єднані з Україною, Білорусією та прибалтійськими країнами, більшовиками було замордовано або депортовано у най-

¹ Bundesarchiv — R 70 SI 31 p. 178.

Див.: Khrgishev Recalls, New-York, Revolt Ed., 1972, v. 2; p. 152.

віддаленіші райони Союзу понад один млн. українців, поляків, білорусів та прибалтів. З другого боку, ці землі природж усієї другої світової війни були об'єктом гострої дипломатичної боротьби між Москвою та тими силами у Західному світі, хто підтримував емігрантський польський уряд і його намагання поновити післявоєнну Польщу у кордонах Ризького договору.

Силою, що активно протидіяла німецьким, радянським та польським загарбницьким планам щодо України вже в 1942 році тут стала Українська Повстанська Армія. Невважаючи на свою внутріполітичну неоднорідність, її антибільшовицька спрямованість не викликала ні в кого найменших сумнівів. Тому цілком природньо, що ліквідація чи на перших порах нейтралізація УПА, що користувалася повною підтримкою українського населення Волині, Галичини та інших західноукраїнських земель, становила одне з першочергових завдань, яке Москва поставила перед своїми політичними, військовими, розвідувальними та каральними органами.

Літом 1942 року серед численних антифашистських формувань, що діяли на Волині та Поліссі, появилось ще одне, якому з часом належало відіграти немаловажну роль у складному калейдоскопі міжнаціональних протиріч та кривавих конфліктів у цьому краї. Маємо на увазі загін особливого призначення, яким командував старий чекіст полковник Д. Медведєв. Про цей розвідувально-диверсійний підрозділ НКВД написано сотні публікацій в радянській, польській, німецькій, югославській, американській пресі. Паблісіти загону зробив терорист та розвідник, що відомий під прізвищем Миколи Кузнецова (він же Микола Грачов, Пауль Зібєрт, Вільгельм Пух, Рудольф Фальке).

Про те, яку боротьбу з фашистами вів цей загін протягом року, ми дізнаємось не лише із спогадів самого командира і його оточення, але з вересня 1943 року і аж по березень 1944 року його «бойова» діяльність відома з багатьох інших джерел. Хоч архів загону свого часу було повністю вивезено до Москви і він досі засекречений, тим не менше у нашому розпорядженні нагромадилось достатньо документів та матеріалів, щоб можна було дати правильну, об'єктивну оцінку його діяльності як висококваліфікованого осередку дезінформації, політичних провокацій та терористичних актів не тільки проти українського націо-

нально-визвольного руху, а й проти широких верств українського загалу взагалі. Дозволимо собі стисло, опираючись на факти та документи, проаналізувати антиукраїнську провокаційно-терористичну діяльність цього загону за період з осені 1943 р. по весну 1944 року у Рівному та Львові. Мета, яку переслідували дії медведівського загону, як тепер вже остаточно встановлено, полягала в тому, щоб викликати у місцевого населення незадоволення, обурення, а згодом і ненависть до воєнно-політичної діяльності ОУН-УПА. Досягти цієї мети планувалось шляхом серії політичних убивств високопоставлених військових та цивільних нацистських чиновників, приписуючи публічно ці дії бійцям УПА-Б, які були особливо небезпечні для більшовиків. Як ми вже згадували вище, за убивство кожного чиновника-німця не в бою нацисти методично знищували від 10 до 100, а то й більше заложників з числа мирного населення або в'язнів.

З вересня 1943 року по березень 1944 року терористичною групою медведівців під керівництвом Миколи Кузнецова було здійснено принаймні 7 публічних атентатів (терористичних актів) проти керівних діячів нацистського режиму на Рівненщині та в Галичині, що набули політичного резонансу далеко за межами Волині та Галичини. Торкнемось коротко кожного з них:

1. 20 вересня 1943 р. на одній з центральних вулиць м. Рівного пострілами з пістолета М. Кузнецов убив імперського радника фінансів д-ра Геля і його ад'ютанта. При втечі на місці атентату було «випадково» залишено посвідчення українського націоналіста. Як результат гестапівці арештували та розстріляли понад 30 українських патріотів із числа антифашистів. (Вперше за 50 років публікуємо список заложників, що були розстріляні фашистами за вбивство Геля).

2). 30 вересня (за іншими даними, 8 жовтня) на тому ж місці М. Кузнецов кинув гранату в урядового президента, генерала П. Даргеля. Хоч нацист залишився живим і навіть неушкодженим, тим не менше за цю акцію українське населення Волині заплатило дорого. Лише в рівненській окружній тюрмі було розстріляно 300 в'язнів-заложників. У своїй поголовній більшості це були українські інтелігенти Рівного, Луцька, Крем'янця, Дубна, Дубровиці та багатьох інших міст і сіл Волині. Залишати гаманець з доку-

ментами націоналіста не було потреби, бо ніхто не сумнівався, що замах на Геля та Даргеля — справа рук одного терориста.

3) 10 листопада біля правління «Пакенауціон» у м. Рівному група Кузнецова вбила заступника Коха по інженерству генерала Г. Кнута, його ад'ютанта та шофера. Реакція фашистів не забарилась. Як пише сам Медведєв про вбивство Кнута в Рівненській тюрмі знову було знищено усе, що в'язнів, тобто понад 300 чоловік¹

4) 15 листопада із своєї квартири по вул. Млинівській у Рівному групою Кузнецова був викрадений генерал фон Ільген. На його письмовому столі викрадачі залишили записку, яку нібито написав козак-денщик: «Дякую за кашу. Іду до партизанів. Беру з собою генерала. Козак Кузько». Генерала живим до загону довести не вдалось. Його закопали в декількох кілометрах від Рівного. Проте нацисти мали надію повернути викраденого. По місту й окрузі було розклеєно оголошення, в яких повідомлялось, що 200 паложників буде скарано на смерть, якщо до двох місяців генерала не буде повернуто. Його не повернули.

5) 16 листопада у приміщенні суду в Рівному М. Кузнецов застрелив головного суддю А. Функа. Як стверджує Надзвичайна Державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників у м. Рівному та Рівненській області, у відповідь на цей акт в Ілєрівці знову розстріляли понад 350 ув'язнених, що перебували у рівненській в'язниці.² Характерно, що в акті комісії (травень 1944 р.) не було названо ні імені «месника», ні тим більше його політичної орієнтації, хоч члени цієї комісії В. Бегма та Т. Новак прекрасно знали убивцю. Називати його справжнє ім'я було тоді вкрай небезпечно. Надто болючими були ще рани у сотень сімей, чії рідні та близькі загинули як заложники. Про нього, як відомо, заговорили лише через п'ять років.

6) 1 лютого 1944 р. у Львові в приміщенні Люфтваффе, що на вулиці Валовій, 11/А, пострілом з пістолета М. Кузнецов застрелив начальника штабу авіаційного полку підполковника Г. Петерса та ефрейтора Зайделя. Звістка про

¹ Див.: Медведєв Д. Сильные духом. — М., «Молодая гвардия», 1979, с. 364.

² Газета «Червоний прапор», Рівне, 19 травня 1944 р.

цю подію рознеслась по всьому місту. Які репресивні міри щодо населення вжили нацисти за вбивство свого чиновника, невідомо.

7) 9 лютого на вул. І. Франка у Львові з вигуком «Слава Україні» М. Кузнецов пострілом з пістолета застрелив віце-губернатора Галичини д-ра О. Бауера та начальника канцелярії президії губернаторства д-ра Г. Шнейдера. Із звіту, який М. Кузнецов підготував для свого начальства і який було вилучено у нього при обшуку під час затримання польовою жандармерією УПА 2 березня 1944. в лісі біля с. Верба на Волині, дізнаємось, що... Як і в Рівному, провокація у Львові була дуже успішна.¹ Як відомо, німці розстріляли понад дві тисячі заложників.

Історик В. Косик висловлював припущення, що на рахунок Кузнецова атентатів значно більше. Йому зокрема приписується також замах на керівника пропаганди райхс-комісаріату Йоахіма Пальцо в лютому 1944 р.²

В 1990 році ми дізнались, що з його «легкої руки» загинуло чимало жителів Чернівців 1940 р.³

Гадаємо, що досить цитат та коментарів. Навіть неупередженій людині стає зрозуміло, що сім терористичних актів, описаних вище, були розраховані не стільки на ускладнення воєнно-політичної ситуації на фронті, скільки на стимулювання репресій проти українського населення з боку гітлерівців. Система заложництва, яку фашисти заповзичили ще до війни у своїх більшовицьких партнерів, діяла бездоганно впродовж усієї війни. Це страшна система, що діє в різні часи і у різних країнах, але діє ефективно і плідно, хоч є по своїй суті злочинною та аморальною.

89-річний Ф. Ф. Новак із Рівного, який пройшов усі круги пекла нацистів у нашому місті, так розповідає про

¹ М. Лебедь. Українська Повстанська Армія-Мюнхен 1946, с. 70—71; Л. Шанковський. Початки УПА. Календар «Провидіння», Філадельфія, 1972, с. 118; М. П. «Большевики про УПА. ж: «Вісник ОУЧСУ» № 4, 1968, с. 77.

² Див.: В. Косик. Україна і Німеччина у другій світовій війні, с. 425.

³ Див.: П. Яковчук. Пам'ятник фашисту. г-та «За вільну Україну», Львів, 10 липня 1993 року, с. 3.

методу відбору заложників серед жителів нашого міста: «На нашій вулиці хтось убив німака. Вони рішили за це розстріляти 30 заложників, по одному чол. із будинків №№ 1, 3, 5, 7... Прийшли до нашого сусіда. В хаті застали господаря, його дружину, дочку, перестарілу матір та знайому, що приїхала із села. Старший із гестапівців вирішив поступити «демократично». Нам потрібен один заложник від вашої сім'ї, — сказав він, даю вам вибір, хто сам зголоситься, або кого всі ви визначите. Не виключено, що його розстріляють. Добровольців не було. Вся сім'я просила зберегти їм життя. Це не допомогло. Око гестапівця впало на дочку. Тоді мати вирішила її замінити. Ні, сказала бабуся, я — найстаріша, мені й іти. Батько сказав, що не може цього допустити і згодився іти сам. Побачивши таку ситуацію, гестапівець вирішив взяти з хати двох заложників, бо тут багато добровольців».

Колишній курінний УПА М. Скорупський, що партизанув на Волині під час фашистської окупації, у своїх спогадахгадає факт, що в 1942 році німці завезли в один із так зв. «лігеншафтів» (колишній колгосп Антопільського району) молотарки, кожна з яких була «застрахована» життям 300 селян і спаленням села на випадок, якщо її знищать партизани або зловмисники.¹

Серед багатьох сотень замучених фашистами заложників, імена яких стали нам останнім часом відомі, було чимало активних антифашистів — вояків УПА, підпільників ОУН, комуністів, учасників польського руху опору, євреїв, були навіть абісинець, двоє німців, голландець. Але основна маса знищених — це безневинне українське населення, що не належало до будь-якого політичного угруповання — хлібороби, ремісники, робітники, інтелігенція, духовенство. На них власне й була розрахована червоно-коричнева операція.

Як повідомляла газета «Волинь» в жовтні-грудні 1943 року, в ряді сіл Рівненського, Костопільського та Дубнівського повітів пройшли сільські збори, на яких селяни звернулись до німецької окупаційної адміністрації з проханням дати їм зброю. «Ми готові організувати самооборону, — заявляли вони, — і таким чином запевняємо вас, що не пустимо в село жодного партизана, якої б масті він не був».

¹ У. Самчук. На коні вороному. Спомини і враження. — Вінніпег: Польня, 1975, с. 341.

Чи не на таку реакцію сподівались організатори провокацій у Москві та Берліні? Можна не сумніватися, що саме на такі ухвали розраховували і безпосередні організатори антиукраїнських акцій із керівництва загону полковника Медведева.

Офіційно радянське право, а за ним і радянська історіографія, політологія, ідеологія та мораль називали тероризм злочином. Як читаємо в останньому виданні «Советского Энциклопедического словаря» за 1981 р. «Террористический акт — это опасное преступление, которое заключается в убийстве или причинении тяжких телесных повреждений государственному или общественному деятелю или представителю советской власти...» Отже треба вважати, що діяльність, спрямована проти радянського керівника або діяча «всього прогрессивного человечества» — це терористичний акт, в той час як така ж діяльність, спрямована проти представника «імперіалістичного, антидемократичного, буржуазно-націоналістичного та йому подібного руху» має бути тлумачена як «акт возмездия» тобто морально та юридично оправданий вчинок.

Тероризм завжди був і залишається нечесною зброєю у політичній боротьбі. Сьогоднішні арабські, ірландські, італійські терористи, здійснюючи свої не менш жорстокі від фашистських, акти, тим не менше мають сміливість, як правило, того ж дня телефоном чи листом повідомити поліцію та пресу про те, хто бере на себе відповідальність за терористичний акт.

Згадані нами вище вчинки М. Кузнецова і його групи не тільки виконувались, як кажуть, у масках, але й супроводжувались фальшивими доносами типу «Це — вони! Беріть їх! Це — вони!». Як пише У. Самчук з приводу кузнецовських атентатів, «... провокація советської агентури потрапила на добрий ґрунт. Німцям не потрібно було доказів... бо вони й так чекали якоїсь приклучки, щоб щось таке поповнити. У цей час вони були позбавлені будь-якого глузду. І провокатор вибрав для цього дуже вдалий час. А Україні це коштувало тисячі дуже вартісних для неї людей».¹

¹ У. Самчук. На коні вороному, с. 351.

Цивілізований світ, як правило, цурається тероризму, намагається відмежуватись від нього. Згадаємо хоча б іменах на римського Папу, дике знищення ізраїльських спортсменів з олімпійської команди у Мюнхені, диверсію з підденно-корейським літаком над Сахаліном, вибух у американському клубі в Берліні...

В Радянському Союзі, незважаючи на голослівне заперечення тероризму як форми класової та політичної боротьби, він завжди був у пошані, справою честі, доблесті та героїзму. Згадаємо хоча б політичні вбивства С. Петлюри, Є. Коновальця, Я. Масарика, Л. Троцького, Л. Ребета, С. Бандери, а також досі невідомі на Україні політичні вбивства відомих на Заході емігрантських лідерів із т. зв. соціалістичних країн словацького міністра Чернака, румунського емігранта Бельдсану, українців К. Чайковського, Н. Горбанюка. Їх було організовано та здійснено агентами КДБ. Як були відзначені безпосередні виконавці терористичних актів? Найвищими урядовими нагородами аж до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, нагородження високими бойовими орденами, просусуванням по службі, а головне створенням і підтриманням ореолу слави, всенародної шанни та любові до людей, для кого тероризм став професією.

Десятиліттями візитною картою Рівного був пароль — місто партизанської слави. Цю фразу інтерпретували більш детально і доступно так, що «...в грізні роки війни тут творив свої героїчні подвиги простий російський хлопець М. І. Кузнецов...».

Того іменем було названо одну з найкрасивіших вулиць, біля якого доглянутий сквер, у нього в місті донедавна був великий будинок-музей, тут діяли десятки піонерських дружин, комсомольських клубів ім. Кузнецова, книжки про нього та його соратників стали окрасою кожної бібліотеки, книгарні, і він був визнаний Почесним Громадянином міста, бося його портрета чи погруддя не виходила ні одна брошура, буклет, довідник чи альбом про місто, його пам'ятник прикрашає площу перед міською мерією.

Якось після лекції група студентів звернулася до мене із запитанням — чи був М. Кузнецов героєм? Ми довго говорили на цю тему і в більшості своїй прийшли до висновку, що він цілком і повністю заслужив звання Героя Радянського Союзу, бо його діяльність повністю відповідала моралі того суспільства, яке претендувало на прапо-

ронося планети, але, виходячи з норм загальнолюдської моралі, такі вчинки аж ніяк не можна назвати героїчними, бо вони — аморальні. Нарешті для України ця людина свідомо вчинила низку огидних злочинів, бо спричинилась до загибелі багатьох сотень патріотів та мирних громадян.

У листі, який біографи М. Кузнецова називають його заповітом, ця людина напередодні своїх терактів записала: «...Завдання, яке мені належить виконати, дуже важке, і щоб його здійснити, треба пожертвувати своїм життям... Я люблю життя, я ще дуже молода людина, але я зроблю це. Хай знає весь світ, на що здатен російський патріот-більшовик.

Я піду на смертний бій з іменем мого Сталіна-батька, друга, вчителя. Передайте йому мій привіт».¹

Як ставитись до таких слів, до такого листа та його автора? Можна по-різному. Адже слова запальні, помисли треба думати, патріотичні. Відданість вождю і готовність загинути з його іменем — характерна риса політичних фанатиків типу японських камікадзе, хортиських смертників, убивць Індіри Ганді та її сина, палестинських, філіпінських, ірландських бойовиків і, звичайно, радянських бійців незримого фронту... Микола Кузнецов був таким, як кращі представники того світу, який він захищав і за який віддав своє молоде життя...

В інших людей буде інше ставлення до цієї людини. Відомий У. Самчук, що в роки фашистської окупації жив у Рівному, був свідком атентатів М. Кузнецова і тих наслідків, до яких вони привели, у книзі спогадів «На коні вороному» так висловлює своє ставлення до нього: «Українські люди! Мешканці міста Рівного! Коли ви будете проходити біля пам'ятника М. Кузнецова, пам'ятайте, що його поставлено провокаторові за знищення понад півтисячі дуже вартісних ваших братів і сестер.»² «Так хто ж він Микола Іванович Кузнецов?

«... Стало известно также, что в Ровно по подозрению в убийстве Геля арестовано и расстреляно 38 виднейших украинско-немецких националистов, в том числе 13 работников так называемого «всеукраинского гестапо»; был арестован редактор газеты «Во-

¹ Львівський облдержархів, с. 30, оп. 6, ст. 226, арк. 24.

² У. Самчук. На коні вороному, с. 351

льнь», издавався на українському мові під диктовку гитлерівців, і деякі інші «діячі». Арести не обмежились тільки Рівно.

Подобні весті не могли не вызвати у нас чувства удовлетворення...»¹

Так завершує опис першої провокаційно-терористичної операції в Рівному її «архітектор», а згодом інженер-полковник людських душ Д. Медведєв. Убивство високопоставленого фашистського чиновника було розраховано на зворотну реакцію німців — арешт і розстріл заручників, причому саме з українського національно-патріотичного середовища. На жаль, так і сталося. Так хто ж вони, ті 38 «виднейших» українсько-німецьких націоналістів? Тих 13 «рабочников всеукраинского гестапо»?

Півстоліття їх імена були утаємничені, правду могли знати лише окремі. Сьогодні вперше за 50 років ми маємо змогу опублікувати їх. Склали ми цей список (на жаль, ще неповний) з допомогою рідних, близьких, друзів, знайомих, сусідів. Правопис деяких прізвищ та імен треба ще уточнити. Про кожну другу жертву можемо вже дещо сказати. Решту належить ще «розшифрувати». Зможемо це зробити тільки з вашою допомогою, шановні читачі.

Перед вами цей страшний список. Прочитайте його. Дайте прочитати іншим. Якщо в ньому зустрінеться вам знайоме прізвище, ім'я, якщо вам відомо, що ця людина була розстріляна фашистами 15 жовтня 1943 року в Рівненській в'язниці, а точніше у замиському яру, напишіть ним все, що ви знаєте про неї.

Ще недавно місце загибелі цих людей було помічено бетонним стовпом з епітафією, текст якої не стільки розкривав, скільки приховував справжню причину трагедії. Додамо, що тут, у долині по вул. С. Бандери, напроти СІТУ № 1 біля станції технічного обслуговування, було розстріляно, спалено та прикопано в 1943—44 рр. прах ще біля 3 тисяч мирних жителів Волині.

¹ Д. Медведєв. Сильные духом, с. 287—288.

БІБЛІОГРАФІЯ

Боротьба трудящих Львівщини, проти німецько-фашистських загарбників. (1941—1944). — Львів, Вид. «Вільна Україна», 1949 р.

Вторая мировая война. Сборник фотодокументов. — М., «Планета», 1989 р.

Дубовський І. Партизанські таємниці. — г-та «Вісті Рівненщини», Рівне, 5 вересня 1992 р.

Дубовський І. М. Кузнецов: Історія і легенда. — г-та «Вісті Рівненщини», Рівне, 22 серпня 1992 р.

Закалюк К. Таємниці вбивства пані Льолі. — г-та «Зміна», Рівне, №№ 35—82.

Канюка М., Венін В. По ним не объявляли траур. — М., 1992.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.

Лебедь М. Українська Повстанська Армія. УПА. — Мюнхен, 1946.

Літопис УПА. т. 5, кн. 3 — Торонто, 1984.

Л. К. У Рівненській німецькій в'язниці. Літопис Волині. 1958, № 4, сс. 89—96.

Медведев Д. Сильные духом. — М., «Молодая гвардия», 1979.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942—1952 рр. — К., «Народна газета», 1991.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929—1955 рр.—Мюнхен, 1955.

Пастернак Е. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. — Вінніпег—Торонто, 1989.

Пацула Й. Свідки кривавої провокації. — г-та «Рівне», Рівне, 29 травня 1993 р.

Пацула Й. Героїзм у злочині. — г-та «Волинь», Рівне, 18—21 травня 1993 р.

Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників в м. Ровно та Ровенській області. — г-та «Червоний прапор», Ровно, 19 травня 1944 р.

Скорупський М. Туди, де бій за волю. — Київ—Лондон—Париж—Торонто, 1992.

Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Кремениці і Рівного. — Літопис УПА, Торонто, 1984, т. 5, кн.3; с. 223—253.

Субтельний О. Україна. Історія — К., «Либідь», 1991.

Грубайчук А. Ф. Пакт о ненападении: была ль альтернатива второй мировой войне. — К., «Молодь», 1990.

Фонди Львівського обласного державного архіву.

Фонди Рівненського обласного державного архіву.

Фонди Федерального архіву ФРН в м. Кобленці (ВА).

Фонди Федерального Военного архіву у м. Фрайбурзі (ВА—МА).

Шашковський Л. Вулиця імені полковника Медведєва.

— Літопис Волині, Вінніпег, 1958, № 4.

Шашковський Л. Початки УПА. Календар «Провидіння», Філадельфія, 1972.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки. К., Політвидав України, 1990.

Яковчук П. Новак розповів не все. — г-та «Вісті Рівненщини», Рівне, 22 серпня 1992 р.

Яковчук П., Дем'янчук Г. Кривавий слід. — г-та «Вісті Рівненщини», Рівне, 17 березня 1992 р.

Яковчук П. Пам'ятник фашисту. — г-та «За вільну Україну», Львів, 10 липня 1993 р.

Самчук У. На коні вороному: Спомини і враження. — Вінніпег, «Волинь», 1975.

Йосип ПАЦУЛА,
завідуючий кафедри української
та іноземних мов Українського
інституту інженерів водного гос-
подарства, доцент.

м. Рівне.

БОРОЗНИ НА ДУШІ

Мені без двох років дев'яносто.

Багато довелося пережити на своєму віку. Пам'ятаю, як була перша світова війна і революція, відродження нації у двадцятих роках, паціфікація у тридцятих, надія у тридцять дев'ятому на справжнє возз'єднання зі Східною Україною, яка дуже скоро перейшла у постійний страх у зв'язку з арештами, депортацією населення, вбивствами; була німецька окупація, і знову надія та високий патріотизм у відбудові своєї Держави, і далі арешти, вбивства, створення Української Повстанської Армії, вивезення молоді на роботу в Німеччину; знову фронт і майже голод з вошами і холодом. Життя йшло, і кожен день приносив щось нове і не завжди хороше: примусова колективізація, арешти, вбивства у мирний час і знову депортація людей у Сибір...

Все пройшло, все пережила, і тільки борозни залишилися на душі, і виринає з пам'яті та чи інша картинка з мого життя.

Але те, що пережила я у Рівному 50 років тому, постійно свердлить мій мозок, ламає кості, стискає серце, що б'ється неритмічно, не дає мені спати. Я встаю вночі і починаю писати про те, що робилося у Рівному літом 1943 року. Арешти і зникнення людей особливо почастишали на початку 1943 року, бо народ піднявся на боротьбу проти нового окупанта — німців. Прокотилась по Волині нова хвиля арештів, особливо української інтелігенції. Були тривожні ночі, тишу порушували стукіт, крик людей, ревіння машин...

Могс чоловіка — протоієрея о. Володимира Мнсечка, благочинного Горохівського повіту Луцької єпархії УАПЦ, перевели в м. Рівне третім священником у собор до владики Платона. Перевели тому, що Горохівський гебітскомісар повідомив у вищі інстанції, що благочинний відмовляється виконувати розпорядження, щоб священники у церкві під час проповідей заохочували молодь їхати у Німеччину на роботу. Отець Володимир сказав гебітскомісару, що сам не буде і священникам не дозволить проводити таку агітацію, бо вважає, що церква відокремлена від політики. «Тоді не будете зі мною працювати і підете під кращий нагляд», — заявив цей представник німецького уряду. Взимку 1943 ро-

ку поїхав о. Володимир у Рівне, де в цей час було дві православні релігійні конфесії, які у Рівненському соборі служили по чергово. Одну неділю владика Платон із священниками Автокефальної Православної Церкви правили службу Богу українською мовою, а в другу неділю — по-слав'янськи владика Александр, що приїздив із Острога, із священниками, які жили у Рівному. Важливим є той факт, що священників, які служили по-слав'янському, німці не зачіпали! А главу УАПЦ на Волині високопреосвященнішого митрополита Полікарпа викликали з Луцька в Рівне до рейхскомісаріату і наказували йому з допомогою церковнослужителів впливати на молодь, щоб не йшла «до лісу», а щоб їхала до Німеччини на роботу.

Трудні були часи, коли я з дітьми приїхала до Рівного у 1943 році. Вечорами було видно червону заграву то з одного, то з іншого боку. Там горіли села. Палили навіть церкви, наповнені людом, що зібрався на молитву. О Боже, які то були страшні часи!!!

Під ранок з 15 на 16 липня 1943 року ми прокинулися від страшного стуку в двері. Не встигли одягтися, як озброєні німці увірвалися у помешкання, наставили дула автоматів і скомандували: «Лягай!». У кімнаті все перекидали, шукали якихось людей і зброю. Нічого не знайшли, але скомандували нам одягнутися, заложити руки за спину і піти вперед. Дітей у ліжках не зачіпали, бо вони ніби спили із заплющеними очима. Дозволили за проханням піднятися в останній раз на дітей, попрощатися. Найменшому чоловік перехрестив і сказав: «Рости здоровою». Хотів поцілувати, нагнувся над дитячим ліжечком, але не дали. Німець ліхтариком засвітив у дитячі перестрашені очі. Тільки встиг батько сказати дітям: «Ростіть чесними і справедливими!». Вигнали нас із будинку. Під дверима стояла легкова автомашина, якою нас привезли у гестапо. У великій кімнаті гестапо було кілька чоловік, що стояли обличчям до стіни із закладеними за спину руками. До них поставили і мене, а мого чоловіка повели далі. А людей нас ведуть і ведуть. Вже стоїмо один біля одного до стіни. Ноги мліють, хочу сісти на підлогу, як чую клацання затвору автомата і німецьку лайку. Виструнчуюся, стаю рівно до стіни і стою, стою... Вже обідня пора, а ми всі стоїмо. Ні заговорити, ні поворухнутися. Летять думки...

Відчиняються двері і мій чоловік з порога каже: «Асю, оставайся здорова, бережи дітей. Я повернуся до вас. Дозвольте попрощатися», — звертається до німця, що сидить за столом. Підходить, обнімає мене.

Дивлюсь у вікно, як іде мій чоловік по вулиці в рясі із золотим хрестом на грудях, а за ним так само спокійно йдуть два есесівці. Ото бачила його в останній раз... Мені кажуть: «Можете йти», — а я стою, як вкопана. Німець відчиняє мені двері і я ледве виходжу з кімнати, як не своя.

І розпочалося інше життя. Я кожен день зранку під тюрмою. Спочатку передавала передачі, але люди розповіли, що арештовані їх не отримують. Виводили з тюрми полонених поляків на різні роботи в місто, а під вечір вони верталися назад. Хоч ведуть їх під охороною поліції, але вдається дізнатися, що там, в «целі» (камері) та передати дві скибочки хліба. Приїжджають до Рівного такі ж нещасні, як і я, з Луцька, Сарн, Крем'янця... Деякі зупиняються у мене. Разом ходимо під тюрму. Просимо побачення, просимо прийняти одягу, продукти, живемо надією, що випустять, бо їх взяли як заложників. В ту ніч (з 15 на 16 липня 1943 року) німці провели масові арешти на Волині, забрали в основному українську інтелігенцію.

Як я жила тоді? Залишилася у чужому місті з трьома дітьми, не маючи ні родичів, ні добре знайомих, але були добрі, сердечні люди. Хтось приходив, щось приносив. А чи я варила їсти дітям, чи сама їла — не знаю. Син варив каву з цикорію. Жінка, що жила на вулиці Шевченка, кожен день ставила пляшку молока, яку донечка приносила додому. А я кожен день під тюрмою, або в парку, через який водили заарештованих на допити. Але мого чоловіка жодного разу нікуди не виводили, а чи я не змогла його побачити. Розповідали, що в «целі» їхній дуже тісно, страшно спека, немає чим дихати, не вистачає місця всім спати-лежати, то сплять по черзі. В передачі від чоловіка була його чорна ряса, та була вона не чорна, а коричнево-вишнева від крові. Увесь перед і рукави рясі були тверді, як від олійної фарби. Йду я до владки Платона, показую йому ту закривавлену рясу, а він каже: «То, може, фарба, а не кров». Пропонує віддати йому сина, а отцю Теодоровичу — дочку. «Ні, — кажу, — дякую. Вже якось сама буду з дітьми». Та ряса так пахне кров'ю, що не можу знайти собі місця, ходжу як не своя, майже втратила розум.

Одного вечора, як діти міцно заснули, я задумала пустити собі кров, щоб подивитися, як буде моя кров виглядати на рясі. Приготувала йод, бинт і надрізала собі жилу, змотавши кров'ю чорну рясу. Але моя кров не така — світліша. Чекаю як висохне, а вона все одно не така, як його мученицька кров.

Сидимо в парку з донечками, чекаємо, може поведуть, може побачимо свого татка. Сидять на паркових лавках жінки, такі ж, як і я, ждуть, може; будуть вести через парк арештантів у сподіванні побачити своїх. От ведуть під конвоем групу людей. Підбігає до них жінка з дитиною на руках, а хлопчик років п'яти біжить біля неї. Але конвой не допускає, відганяє. «Співай, синку, співай! Татко почує, він любить, як ти співаєш». І дитина тоненьким голосочком заводить: «Лозплягайте, хлопці, коні, та лягайте спочивать...» — і біжить за ув'язненими. Татко його оглядається назад, а ми всі витираємо сльози.

Так проходить важке літо 1943 року. Аж восени в помурий день, зраненьку після святої Покрови, приходжу під тюрму, а мені кажуть: «Нема вже тут, повезли і вже горять». Я біжу в напрямку Грабника дорогою на Корець. Мене зупиняють якісь люди: «Ви куди? Хочете, щоб і вас на той вогонь?» А з села Видумка суне на мене чорний дим. Я біжу назустріч тому чорному димові. Якась жінка зерепиняє мене, бере за руку і веде до своєї хати — «Лізьте на горище, звідти все видно». Вилажу на горище хати, припадаю до отвору. Дивлюся — ходять шуцмани по великому яру, де брали люди пісок, а внизу у глибокій ямі-кар'єрі копошаться якісь люди, з бочок поливають місце димлення і тоді знову зривається вгору полум'я. Шуцмани все ходять, охороняють, щоб ніхто не підходив. Десь по обіді жінка забирає мене з горища і наказує йти додому до дітей. Вогонь вже не горить, тільки чорний дим суне.

Розповідали люди, що бачили, як привезли критою машиною з тюрми мужчин, серед них було три священники. Виходили вони по одному із заложений за голову руками. Німець стріляв у спину і в'язень падав на зроблене виштування із залізних рейок і дров. А тоді вже обливали жертви смолою і потім палили. Тоді ж на легковій машині привезли п'ять жінок — їх спіткала така ж доля.

Коли зняли охорону, я з матушкою Марією, дружиною протоіерея Миколая Малюжинського із Луцька, пішла на те місце, де згоріли наші чоловіки. А що ж ми побачили? Купка попелу лишилася від молодих, повних енергії, тих, що хотіли жити чесно, вірили в Бога і в людей. Набрали ми того попелу. А в стороні біліє невеличка кісточка. Моя рука потягнулася до неї — а це м'який білий мозок!

О Боже, дай сили пережити те!..

Серед тих, розстріляних і спалених, був цвіт українського народу: директор театру (Анатолій) Довгопільський, доктор Андрій Коваленко, заступник директора кооперативи Харитон (Байдан), учитель Сергій Крижовець, інженер Олександр Мисечко із Сарн, його рідний брат протоіерей Володимир, протоіерей отець Миколай Малюжинський з Луцька, отець Олександр Пінкевич з Дубровиці, отець Ілля Левчук з Хотина, Харитя Кононенко, матір з донькою Мартинюки, Галина Кубович із Клевані, Захарчук Лена з Крем'янця і багато-багато інших.

Німці ще декілька разів вивозили з тюрми в'язнів у той яр біля села Видумка і після розстрілу палили їх трупи.

Пройшов фронт, німці відійшли, прийшли совети. Забрали мене з дітьми до себе п. Крижовець, що в Грабнику, бо німці все бомблять і бомблять центр міста, де ми жили. У березні 1944 року я з дітьми залишила місто Рівне, не могла там жити. Приїжджала у Рівне на те місце — ненасипану могилу, де загинув мій чоловік. А пані Крижовець все ходить на те місце, де загинув її син. Там же почали скидати сміття, засипати яр. Пані Крижовцева йде у міську раду: «Що ви робите? Таж там стільки невинної крові?!» А їй відповідають: «Як будемо відзначати всі місця, то землі не вистачить». От вона, не довго думаючи, поїхала в Київ до Верховної Ради, де розповіла про місцеві безчинства. Невдовзі приїхало «Волгою» начальство. Показала вона місце, де фашисти спалювали людей. Побачили замість могили і пам'ятника смітник, тоді поставили постамент з повідомленням, що тут буде споруджено пам'ятник, але пройшли роки, змінилася влада і є надія, що таки буде пам'ятник.

Вічна пам'ять тим, хто там спочиває!!!

Матушка Анастасія МИСЕЧКО.

(Запис подала Клавдія Бачинська,
м. Львів, 290013, вул. Пушкіна,
8, кв. 2).

ЗАЛИШИЛАСЬ ХВОРА І БЕЗ ПЕНСІЇ...

Народилась я в селі Грані Дубровицького району Рівненської області. В 1941 році ми були призначені до вивозу на Сибір, тому що батько не хотів записуватися до колгоспу (в той час у нашому селі створили колгосп). Наш батько був грамотною і дуже хорошою людиною. В 1943 році, на самого Юрія, німці з поляками спалили наше село і забрали багато молоді в Німеччину. 15 травня вони замордували мого брата Миколу. В 1948 році мене й батьків заарештували, а малі діти залишилися в хаті серед лісу, до них приходили облавники і по одному виводили з хати до конюшні, казали, що будуть вішати, якщо не скажуть, чи до них ходили бандити (тобто партизани). Коли люди вербувались у Николаївську область то і їх завербували. Батько мій відбував у Ташкенті, а мама і я — у Мордовських таборах у різних відділках. Я потрапила у відділок суворого режиму, ми всі ходили з номерами, як на вантажних машинах: на голові, на спині і на правім боці; мій номер — Е-844. Працювали по дванадцять годин зміна в зміну, тому що плану виконати не могли. Батьків звільнили в 1955 році, мене — в 1956 р. Брати мої померли ще молодими від голоду і холоду і від поневірянь, — коли батьки приїхали, брати були вже дуже хворі. Згодом і батьки повмирили, залишилися ми вдвох із сестрою. Пенсії я не отримую, бо коли приїхала з Мордовських таборів, була хвора на легені, два роки попрацювала, але лікарі сказали, що працювати більше не можна, та я вже й сама не могла.

ОЛІЯРНИК Людмила Григорівна.
с.с. Кудрявцевка Василювського р-ну
Николаївської обл., вул. Чапаєва, 15.

МІЙ БАТЬКО БУВ ПАРТИЗАНОМ..

Мій батько Матрунич Іван був розвідником у партизанському загоні Федорова. Родом він із Березного і під час війни його було послано працювати на Зірненський спиртзавод. Він збирав дані про німецькі війська і передавав партизанам. Наприкінці 1943 року його і ще кількох людей схопило гестапо. Їх страшно катували на допитах і там же, в Березному на цвинтарі розстріляли біля заздалегідь викопаних ям. Але партизани не видали нікого. Про це мені розповідала моя мама, коли мені було сім років. Мати хворіла, невдовзі померла і мене віддали на виховання в дитячий будинок м. Рівне. Він і зараз стоїть на Здолбунівському шосе, недалеко від колишнього рибгоспу. Великий садок розкинувся довкіл нього. Зараз там розташувалася станція юннатів. Давно вже мені не доводилося бувати на стежках рідної, сирітської домівки...

ГАВРИЛЮК Дмитро Іванович.
Херсонська область,
м. Каховка, селище Світлове.

МІЖ ДВОМА ВОГНЯМИ

Ми, виснажені та змучені, поверталися з Німеччини на батьківщину. Ледве ноги волочили, долаючи відстань від пункту до пункту, де проводилась перереєстрація колишніх бранців. В цій нелегкій дорозі моїй старшій сестрі Катерині виповнилося 18 років. Своєрідно відзначили день народження зі своїми друзями-супутниками: з'їли по два ще не допілих яблука. Ними пригостила іменинниця. А до того в кожного з нас не було три дні й макової зернини в роті...

Це було на одному з пунктів у місті Бауцені. У той пам'ятний день не забарилися «привітати» Катю працівниці «особого отдела». Кілька разів викликали в канцелярію на допит, вимагаючи зізнання і підпису, що начебто вона добровільно поїхала працювати на фашистів. Стукали кулаками по столу, обзивали вульгарними словами.

Два рази сестра на допиті зомліла. Не брали до уваги переконливий аргумент, що якби справді поїхала добровільно, то в даний час була б не в радянській зоні, а залишилася б в американській зоні...

Ще не раз Катерина, так само як згодом і я, мусила заповнювати совітську анкету: коли і при яких обставинах потрапила до Німеччини, давати пояснення і т. д.

Ми стояли в КДБ на обліку, як «заплямовані» люди. Мене, дванадцятирічного хлопчину, в 1949 році не прийняли до Нахімівського училища по тій же причині: я та сестра були в Німеччині, а двоюрідний брат Онуфрій Денисюк брав участь в УПА.

Чоловік моєї другої сестри Надії Іван Овсійович Чижик працював службовцем в Дубенській тюрмі. В роки війни, маючи 16 літ від роду, вступив до партизанського загону, котрим командував комуніст Шмат. Отже, вважав себе служеною людиною перед радянською владою. Працювати в органи прийшов, будучи ще не одруженим. Коли одружився, то хотів влаштувати Надію медсестрою (вона закінчила Дубенське медучилище), так як в тюрмі було шантне місце. По деякім часі після подачі заяви Івана викликали до Рівного в обласне управління КДБ. Там запитали, що Надію на роботу не візьмуть, оскільки її рідна сестра і брат були в Німеччині, а двоюрідний брат служив в УПА. Більше того, Іванові порадили шукати негайно іншу роботу, бо, згідно з інструкцією він не має права працювати в органах. Правда, запропонували йому ще один шанс залишитися на роботі, якщо вчасно змие із себе бруд, цобто — розведеться з дружиною. Таким чином, серед зим чоловік залишився без роботи, без засобів на існування. Не мав змоги піти на іншу роботу, бо отримав побутову травму. А в той час сім'я збільшилась — народився хлопчик.

Тоталітарна система, як бачимо, діяла, тавруючи нашу сім'ю, як «ворогів народу». А насправді було так: наш «добровільний» виїзд із сестрою до Німеччини відбувся на початку 1944 року. Тоді здригалася земля від вибухів снарядів та мін. Фронт, що подаленів, вертався назад. Ще агресивнішими стали німці, особливо ті, які були з «бляхами» на грудях. Почастішало їхнє полювання на людей. Лю-

долови забирали не тільки молодь, а й осіб різного віку — усіх, хто не встиг при облаві заховатися або втекти до лісу.

Три тижні наша сім'я жила в чеха Йосипа Мензеля, котрий мешкав біля лісу — отже, в безпечному місці. За цей час гестапівці «вполювали» в наших Загірцях, що біля Дубна, кілька сімей, у тім числі рідного батькового брата Михайла та його сім'ю, а також Володимира Рожка, чоловіка моєї сестри Марини.

Дві корови і кінь, що лишилися вдома, хотіли, звісно, їсти та пити. З великим ризиком для свого життя батько і дванадцятирічний брат Михальо навідувалися щоночі до них. Одного разу принесли втішну новину: корова «Коробочка» має приплід — чорну теличку. Сестра Катерина виявила нетерпляче бажання — відвідати домівку, подоїти корову, бо мати занедужала. Рано-вранці 15 березня 1944 року, незважаючи на всі умовляння дорослих, побіг я вслід за сестрою, зовсім не відаючи, що отой день назавжди закарбується в моїм серці, стане фатальним у житті.

Рідна оселя дихнула холодним повітрям в обличчя — аж серце защеміло від пусткн. Катерина передусім затопила в плиті, щораз кидаючи туди сухі грабові дрова. Підігрівала воду для пійла. Ми тишились поверненням, бодай тимчасовим, до рідної хати.

В теплі за розмовою незчулися, як у сінях загупали ковані чоботи, і хатні двері раптом навстіж розчинилися. Два високі фашисти, націливши нагани в наш бік, наказали виходити надвір. Я голосно плакав. Нас вивели на подвір'я. Виявилося, що на дорозі їхало сім підвід, запряжених кіньми. А на підводах — наші односельчани. На одну з них помістили нас. Німці-охоронці їхали по боках на конях.

Гестапівці доставили нас у село Чеські Турковичі, що над трасою Дубно—Львів. Розмістили у просторій клуні, закрутивши двері дротом. А самі пішли до хати. Люди попадали на коліна і молилися Богу. Сусід прощався з сусідом, брат з братом, мати з дочкою. В кожного перед очима стояла малинська трагедія. Та клуня не горіла, знадвору подеколи лунали слова чужинської мови. Хто був легко одягнутий, у того вже зуб на зуб не попадав від холоду, а чи, може, й від страху. Холодний весняний вечір огорнув землю, що стогнала від безперервної канонади. Коли ж відчинили двері, то ми побачили червоні заграви над Дубном.

Підїхали вантажні машини. Нам звелїли сїдати на них. Стало зрозумїлим, чого так довго тримали нас у клунї: рух машин на трасї удень небезпечний. Фашисти боялися лїтаків. Тож вирїшили вивезти вночі.

На залїзничній станцїї Броди нас підвезли до товарних вагонів. Скоро товарняки наповнилися людьми, мов бочка оселедцями. Ми із сестрою сидїли в куточку, постеливши під себе пару жменьок м'якої соломи, що намацали у вагонї. Вона лишилася від вчорашніх пасажирів — корів та коней. Стояв неприємний задушливий запах. Хтось лявся спересердя, викрикуючи: «Менї ноги передушили!»

Та одного ранку пунктуальні шваби не дорахувалися трьох молодих мужчин: вони зіскочили з поїзда на ходу. Більше до нас не приходили, мїцно зачинивши ззовні дверї вагону. По їх голосах щоранку ми знали — солдати лише підходять до дверей перевірити цїлість своєї зачинки. На-чебто везуть не живих людей, а якїсь речї в контейнерї.

Дуже хотїлося пити, хоча б промочити губи. Хворим і напївхворим людям аж потрїскалися губи від спраги. Говорили напївшепотом, наче шелестїли вустами, як шелестить опале пожухле листя восени, коли подує вїтер. Опївночі, мовби змилосердившись над знедоленими у вагонах, бездонне небо почало знову висївати на землю рої снїжнок. Снїг брали по жменьцї, притуляки до губ, а дїти його лизали.

Микола Григорович ДЕНИСЮК.

Рівненська область,
м. Дубно, вул. Замкова, 1/3, кв. 2.

ДОДОМУ ПОВЕРНУТИСЬ НЕ ДОЗВОЛИЛИ

Матуся молилася за всіх

Хочу написати про свою маму, таку дорогу, сильну, яких у нас дуже багато, та мало ми про них пишемо. Моя матінка Христина, разом із татом Трифоном Бухалом із села Дермань подарували світові дванадцять діточок, а виростили лише восьмеро. У 1938 році, 14 жовтня, помер тато. Трегедія, яку важко передати словами... На той час неодруженими були троє: брат Олександр, який відслужив у польському війську і займався господарством; брат Євген був студентом Львівського університету і я — Феодора — найменша в сім'ї, улюбленця усіх шести братів. Не раз нас мама проводжала в дорогу і на навчання, і в армію, але ніколи не плакала при дітях, лише благословляла і молилася, а чи це легко було їй?.. І от після смерті тата Євген прощається і їде до Львова, брати обіцяють йому допомогти матеріально. В цей час на Закарпатті виникло повстання і Євген з товаришами відправилися на боротьбу з угорцями. Мама, відчуваючи своїм материнським серцем тривогу, часто питає, що пише Женя. Довго ми і самі нічого не знали, лише згодом отримали листа з Чехословаччини, згодом — з Австрії. Радісного було мало, бо ж мусив сам собі давати раду, заробляти на життя. Вчителював. Але найголовніше — був живий! Мама лише молилась і плакала, коли ніхто не бачив. У 1939 році прийшли «визволителі», почалися арешти. Зацікавилися і нашою родиною. Тоді я з братом Максимом, який був педагогом (але поляки не дозволяли працювати за професією), у 1940 році втекли на Холмщину, де жив брат Василь, священник. На той час прибув уже і Євген з Австрії. Олександра призвали у польську армію і під час нападу німців на Польщу він потрапив у полон. Поряд з мамою на той час жив лише Архип, бо діти маленькі і мусив миритися з усім. Найстарший брат, Григорій, жив на хуторі. Сестра Ганна жила у Лебедях з чоловіком і двома синами-підлітками. Наші листи не доходили до мами, яка день і ніч чекала від нас вісточки.

Господарство у мами було хороше, але «визволителі» його поволі грабували, а маму призначили до вивозу. Але поки вона на прощання молилася, вивіз відмінили. Прийшли другі «визволителі» — німці, і ми, нарешті, змогли зустрі-

тися усі. Яке то було щастя, як раділа мама, та недовго, бо усі ми розбрелися хто куди: я — до Рівного, Євген — у Мізоч, решта — по своїх домівках. У 1943 році, коли німці стали відступати, почалися масові арешти, розстріли. Я дивом вирвалася з гестапо, знайома перекладачка визволила, але сказала, щоб я згинула з міста. Тож уночі, пішки, добиралася я додому. Євген був у групі повстанців, яка вигнала німців з Мізоча, і мама знову благословила його на бій, але чи повернеться живим?.. Повернувся, та через кілька днів знову було прощання, і то надовго, бо йшов на північ з відділом УПА, котра вела тяжкі бої і з німцями, і з більшовицькими партизанами. Ніякої вісточки довго від Євгена не було, а потім повідомили, що він загинув у бою з німцями. Мама молилася і відчувала щось недобре, хоч ми їй не говорили, але вона казала, що не треба приховувати. Серце мами все відчувало без слів...

У 1944 році мене заарештували на очах у мами. Я тоді учителювала, та недовго... Мамина молитва допомогла мені перенести львівські «бригідки» — одинокі камери з маленьким столиком. Після звільнення додому я не поїхала, бо знала, що повісять мене і всю родину кадебісти, як тоді велось, під маркою «бандерівців». Маму знову призначають до вивозу, знову вона просить дозволу помолитися перед дорогою. І знову — чи не диво? — відмінюють вивіз і мама залишається вдома. Після цього кадебісти вбили Максима, котрий учителював у Копиткові Острізького району: його тіло кидають у криницю, а пускають версію, що то зробили бандерівці, буцімто за те, що працював у радянській школі.

Недовзі від раку помирає Архип, і залишається два сини Старший лише поступив до Львівського університету. Зненацька заарештували Олександра, який працював у школі діловодом. Яка ж сила допомогла моїй мамі усе це пережити? Любов до рідного краю, сильна віра в Бога, молитва, якою вона жила. Завжди вчила нас бути чесними, справедливими і нікому не робити зла. За це я їй дуже вдячна і все життя пам'ятаю її науку. У 1949 році мене знову заарештували і вивезли на Далекий Схід, у Хабаровський край. Мама вислала мені останній свій козушок, бо мене з тюрми забрали зразу на потяг. Цілий місяць добиралися ми в товарняках на Далекий Схід. Привезли нас на заготівлю лісу в тайгу. Мене не взяли, бо фізично була дуже слабка, працювала у пошивочній майстерні. А мама

все надіялася на зустріч, жила вже саменька, добре, що поряд були чудові сусіди. Вони також пережили немало горя, бо під час боїв УПА загинув господар Іван Андрощук і залишив тіточці Гані двох маленьких діточок. Але хоч їй було тяжко самій, тіточка допомагала і моїй матері, за що я їй безконечно вдячна, хай земля буде їй пухом...

Моя матуся дуже хотіла, щоб ми були грамотними, бо сама грамоти не мала, і все казала, що без грамоти людина сліпа, хоч сама була дуже розсудлива, розумна, людяна і інтелігентна, ніхто ніколи не чув від неї грубого слова.

Померла матуся моя в 1952 році у грудні, а в 1953 році не стало і «батька» Сталіна. Часи різко змінилися, писати можна було часто, «відмічатися» раз на місяць, молодь могла навчатися у вищих закладах, працювати, хто де міг улаштуватися, і можна було їздити у відпустку. Не діждалася мене моя матуся... З допомогою добрих людей у 1960 році мене звільнили зі спецпоселення, але на мій Україні мене не прописують. Довелося виїхати у Башкирію, а далі — добровільно на Далеку Північ, у Норільськ, де працювала до пенсії у 1973 році. І знову не дозволили мені повернутись у рідні краї на Західну Україну, дозволили мешкати лише на Великій Україні...

Під маркою бандерівців

Восени 1943 року, коли відступав Центральний Провід, мені довелося робити для них вечерю. З тих, кого я знала по Рівному, був Волошин і ще було кілька наших дерманців. Вони швиденько повечеряли, поговорили і відправилися в дорогу. Буквально через хвилин двадцять з'явилася друга група і заявила, що вони запізнилися і наздоганяють своїх. Маршрут їм відомий. Поїли і відправились. Днів через два з тієї другої групи прийшов один і заявив, що буде у нас жити, бо ліс недалеко і попросив, щоб йому виділити кімнату. Прізвище його було Леміш. Часто він відлучався на день, а чи й більше, а коли був удома, приходили до нього: Кундуш Ростислав з Житина, котрого я знала раніше і який був у крайовій службі безпеки УПА, з тих, кого я не знала і які представлялись як члени крайового проводу ОУН, були — Хмара, псевдо мав Стецько, а також Верещагіна — жінка. Усі чудово озброєні, довго не затримувалися, приходили і відходили завжди вдень. Часто приходив ще один, але я не пам'ятаю його псевдо. Одного разу, взимку 1944 ро-

ку, коли більшовики вже пішли далі, він попросив провести його до Скоропади Олексія. Що я і зробила. Але коли вийшли на гору, і Дермань було видно як на долоні, він сказав, що далі піде сам, бо колись уже тут був і дорогу далі знайде. Коли мене заарештували, дуже допитувалися, чи я знаю, де вони всі зараз? Сказали, що їм відомо про побут у нас цих людей. А весною 1944 року вони знову з'явилися у нас і заставили брата Архипа відвезти їх до лісу. Брат боявся, казав їм, що все буде добре. Коли приїхала на призначене місце, зійшли, а брат повернувся додому. І вдома розповів, що коли трохи відїхав, то почув гуркіт літака, а потім побачив, що літак спускався дуже низько, саме там, де зійшли його пасажирів. У нас тоді закралася думка — а може, це за ними прилетів літак? Коли я вже працювала на ТЕЦ у Норільську диспетчером, до мене увечері, коли я була сама, зайшов головний інженер ТЕЦ (так він представився) і запитав, чи я його впізнаю. Це і був Кундуш Ростислав. Він успішно закінчив інститут, одружився і спокійно працював тут, де його ніхто не знав. Коли в розмові я сказала, що КДБ зруйнувало мені життя, він застеріг мене, щоб я була обережна з такими висловами. В одну мить мені стало все зрозуміло. Більше ми не зустрічалися. Дехто з моїх знайомих також знали його і допомагали мені утвердитися в здогаді, ким він був насправді. Через кілька місяців його пишно проводжали на пенсію, це було в 1963 році. Після банкету він зайшов попрощатися і висловив жаль, що в Україну до матері не може їхати, бо там багато недругів, з якими колись працював. Збираєтесь їхати до Ленінграду, там у нього є квартира.

Вже коли на «арену» вийшов Горбачов, по телевізору я побачила міністра внутрішніх справ Федорчука, у якому я впізнала того, хто так часто бував у нас вдома і якого я проводжала до Скоропади. Поряд жив мій племінник, відставник, за фахом — будівельник космодромів Бухало Мелетій, який також добре знав нашого «гостя» ще «за тих часів» і впізнав його також, і відразу поділився зі мною цим відкриттям. Потім ще раз я бачила виступ Федорчука, а потім він кудись зник. І тільки тоді я зрозуміла, за що мене так мордували — а чи не розшифрувала я часом, що вони насправді? Пригадую, як одного разу я побачила у Леміша на столі твори Леніна, і коли я запитала, чому у

нього така література, він відповів: «Щоб знати ворога, треба досконало знати його політику». От така була їх тактика, дуже вміло законспірована. А народ гинув, закидали наші дерманські криниці трупами, і кричали, що це робота УПА. Гинули найкращі, які «їм» не підходили. Ще й зараз жах огортає, що вони творили...

ЛЕВІНА (БУХАЛО) Теодора Трифонівна.
м. Хмельницький, вул. Зарічанська, 24/2, кв. 12.

«СОВЕЦЬКА ВЛАСТЬ НЕ КАРАЄ, А ПЕРЕВОСПІТУЄ»

На початку листопада 1944 року ранком я вийшла з села Гаї-Лев'ятинські і йшла до сусіднього, що на південь. Раптом мене хтось покликав. Глянула — це були стрибки з кулеметами, затримали мене. «Обиску» не робили. Доставили в Червоноармійськ в орган НКВД. Там у кишені у мене знайшли паспорт, виданий у Львові під час навчання у гімназії. Надіялась, що мене випустять, бо взяла ж нізашо. Але скоро зрозуміла, що це неможливо. Дівчата сказали, що слідчі мають план якнайбільше арештувати, засудити і вивезти в Сибір на роботи. Хто каже, що він не винен — таких вбивають на слідстві. Ще казали, що якби хто втік, то таких свої вбивають, бо вони знають, що НКВД нікого не випускає, хіба провокаторів.

...Судив військовий трибунал. Прізвищ суддів не знаю. Було холодно. Суддя грів ногу біля маленької буржуйки і спалив чотоба. Може, це вплинуло на такий тяжкий вирок — двадцять років.

В тюрмі навіть після суду в камери заходили військові у формі і без форми — били і не питали нічого. Одного разу, коли у нас в камері зайшов такий розгром, то відізвалась одна «східнячка», що була між нами. «Гражданин начальник, — сказала вона до офіцера, що був із військовими, — нащо ви нас оскорбляєте і дозволяєте бити? Я була в іншій пересилці і до нас у камеру заходив генерал із військовими. Він казав наглядачам, щоб з нами поводитись по-людськи, бо совецька власть не карає, а перевоспітує. Ми всі будемо потрібні ще для держави»

Побої припинились. Але ми з тієї жінки дивувалися, що вона зло не називає злом... Яке тут перевиховання? Коли гвинтих вбивають, не випускають. Потім через десятки років я зрозуміла, що вона, може, знала, що в тюрмі підслуховується кожне слово. Тому й нагадувала, як вони мають поводитися, коли вважають себе представниками влади... А просиділа я за своє «нізашчо» 12 років — аж до 1956-го.

КВАТИРА Анастасія Степанівна,
м. Дубно, вул. Стара, 50, кв. 1.

МОЄ ПСЕВДО В УПА — «ЖУРАВЕЛЬ»

Під час війни я, уродженець села Митниця Радивилівського району Рівненської області, воював у чоті Української Повстанської Армії на терені Рівненської і Волинської областей. Командував чотою чотовий на псевдо «Лагідний». Була тут організована і сотня, командир «Береза», в цій сотні були переважно кубанські козаки (це військовополонені, яких ми виривали з таборів). Дуже організовано ми роззброювали групи маляр, словаків, чехів, котрі охороняли фашистські об'єкти. Ми отримали завдання перевести увесь легіон з кордону, що розділяв Галичину з Волинню. Я був зі своїм напарником, росіянином на псевдо «Вітер», на переговорах зі штабом цього легіону. Договір: солдати цього легіону роззброюють своїх хазяїв-німців, забирають зброю і боеприпаси і переходять до нас. Але трапилася зрада, до нас перейшло лише чоловік тридцять, озброєні «до зубів», за національністю вірмени і грузини.

За три—п'ять днів до приходу Червоної Армії нас розпустили — хто до сім'ї чи до рідні, про їх долю мені невідомо. З приходом Радянської Армії у лютому 1944 року мене разом з односельцями направили у Новочеркаськ в 35 запасний стрілецький полк 28-ї дивізії. Там мене заарештувала контррозвідка «Смерш» і дали мені 20 років. Після оскарження зняли 10 років. Термін відбував у місті Джеккан, Карагандинської області в Казахстані. Звільнений 12 липня 1955 року.

БОЙКО Михайло Тимофійович,
Луганська область, м. Суходільськ, вул. Луганська, 16.

«ЭТОГО НЕ БЫЛО...» — НІ, БУЛО!

Квітень далекого 1945 року. Воркута, стаціонар № 3, ущерть набитий доходягами... Бокові вікна забиті, залишено лише два вікна з причілкові (торцеві). В барак заходить лікар Гінденблат. «Как дела, какие жалобы?» — запитує лікар. А в бараку мертва тиша. Коли лікар обійшов пів-барака, з нижніх нар, мов з-під печі, з'явився доходяга. Відразу було видно, що западенець, бо ламаною російською звернувся до громадянина начальника. «Ну, ну, говори, слушаю», — відповів головний лікар. «Я вже тут лежу третій місяць і бачу, що своїми не вийду із цього стаціонару. Спишіть мене куди-небудь днювальним чи будь-куди, щоб хоч трохи ходити по свіжому повітрі». — «Зніми сорочку», — сказав лікар. Коли доходяга зняв сорочку, лікар постукав по ребрах, як по дерев'яному рублю побуркав. Не повередував, відтягнув шкіру і промовив: «Якби не цей чохол, ти розсипався б. Списувати тебе я не маю права, ти ще живий. Поправишся — переведу».

Старшим санітаром був циган з обмороженими пальцями на ногах. Одного разу санітари пішли за обідом, з ними пішов і черговий. А отой доходяга і скористався цим, та й вискочив босий у білизні на вулицю. День був морозний і сонячний. Доходяга примружив одне око і попрямував до вишки. Загруз у снігу кроків за три—чотири від забороненої зони і заволав: «Вартовий, пристріли! Укороти мої муки, па тому світі молитиму Бога за тебе!» Вартовий наставив автомат і каже: «Стріляти я не буду. Тебе привезли, щоб ти подох у муках. Бо вмерти від кулі — то велика розкіш».

Тут підбігли черговий і циган. Черговий схопив доходягу за сорочку — розсунулась і не затріщала. Тоді вхопили за руки і волоком до бараку. Покарали: залишили без обіду. Правда, на вечерю дали дві порції каші.

Наступного дня розносили хліб. Хліб давали сидячому в руки. Санітар притулив руку до ноги доходяги і поклав пайку. Це означало, що ще живий. Після сніданку доповіли санітарам, що є покійник. Циган зняв сорочку з покійного, стягнув учорашнього героя на край нар, посадив його, одягнув на нього сорочку покійника і сказав: «Завтра Юрійв день, день мого ангела. Якщо виживеш, то запам'ятай цей день». Тоді хворий хриплим голосом сказав: «Хлопці, сьогодні

день мого народження». Один із сусідів привітав з днем народження і з обною, а другий додав: «Вживеш, то не розповідай рідним, бо великого жалю завдаси...»

...Немало літ промайнуло з тих пір. Ходжу я зараз до магазину за своєю пайкою. Доводиться бачити різних людей, чути різні розмови. І як же гірко почути отаке: «Я живу у Славути з 1924 року і нічого не чула про голодомор. А в них що не день, то новий голодомор, нові репресії і колективізація. Голод був на Поволжі, там була засуха, а в Сибір на гігантські комсомольські будівництва добровільно їхала молодь і працювала там з вогником. Не чула я і про насильницьку колективізацію. Селяни добровільно здавали все і йшли добровільно у колгоспи і будували нове життя...»

От і доказують такі люди, що цього не було, а все побигадували. Коли на мене одягли сорочку покійника, я не брився. То була далека чужа сторона. Але сьогодні бридко дивитися на отаких людей, моторошно слухати такі слова: «Этого не было...»

СУЩУК Іван Олексійович,
уродженець с. Сінне Гошанського р-ну
Рівненської області, нині проживає у
м. Славути Хмельницької обл.,
вул. Держинського, 134/1.

А ВАЖИВ Я, ДОРΟΣЛИЙ ЧОЛОВІК, ТРИДЦЯТЬ ШІСТЬ КІЛОГРАМІВ...

Під час ув'язнення сиділи ми у тюрмі в місті Уфі (Башкирія) із червня до кінця серпня 1944 року. Судила нас заочно Особлива нарада. Не бачили ми ні суддів, ні прокурора. А готували до цього так: катували до тих пір, поки не зізнавався у «злочині» і підписував усе.

Почали готувати нас до етапу, були зі мною хлопці усякі, пригадую Зеня Яблонського із села Хотина та Павла Горбового, а інших не можу пригадати прізвища. Видали нам по буханцю хліба на три доби і хамси чи тюльки солоної. Деякі хлопці поїли хліб відразу, а я притримався заповіді своєї рідної баби, яка мене вчила так: що маєш зробити завтра, зроби сьогодні, а що маєш з'їсти сьогодні — залиш на завт-

ра. Я цього бабиного вчення притримався і потерпів невдачу. Завантажили нас у столипінські вагони, набилося нас, як оселедців у бочці, а бандюг повно — один сміється, а сто плаче. Отже, ті, що хліб поїли, вже спокійні, а я розділив хліб на три доби. У вагоні було темно, блатні почали шарудіти і в одного узбека забрали хліб. Він як схаменувся, що хліба нема, підняв крик, усіх давай хапати, шукати свого хліба, а злодюги на верхніх полицях пожерли і сміються з нього. Він кидався на всіх, нарешті, наткнувся на мене, мацнув хліб у мене за пазухою, ще дужче почав кричати. Прийшли конвоїри, відсунули ґрати і витягли мене на прохідну доріжку, обвинувативши, ніби то я вкрав хліб. Забрали мій хліб, віддали узбекові, не слухаючи мого благання. Збили мене з ніг і почали товкти чобітьми, а потім заштовхнули під нижню полицю і там я конав. Можете уявити, чого варта людина у таких обставинах. Сильно збили мені груди, так що я не мав надії на життя, але Бог мене милував від смерті. Правда, на цьому етапі ті люди, що поїли солоною тюльки (хамси) і напилися води з паровоза, захворіли на дизентерію. Сімнадцять душ померло. Можливо, мене врятувало те, що я не мав чого їсти.

Везли нас на Північний Урал, на північ від Свердловська. Мене, хворого, скинули на пересилку, там трохи помучився і забрали мене у лікарню НКВД. Там мене сфотографували, зважили. Запитали, скільки я важив на свободі. Я відповів, що вісімдесят кілограмів. Тепер же важив я тридцять шість кілограмів. Для чого це робили, для якого експерименту — мені невідомо, певно, для журналу — показати, як мучать людей у німецьких концтаборах.

У лікарні в Свердловську зустрів я земляка із села Вербень, Голубюка, який скоро помер при мені.

Оце лише мала частина мого тернистого шляху.

СИМЧУК Микола,
село Опариси Радивилівського р-ну
Рівненської області.

ЛЮДСЬКИМ М'ЯСОМ ГОДУВАЛИ...

Сам я родом з Рівненської області, із села Карпилівка Рокитнівського району. У 1944 році кати мене забрали за те, що я люблю свою маму — рідну Україну. Мені перебили праву ключицю, руки і переламали ліву ногу, але я протоколу не підписував, за мене підписував конвой. Судили мене в Рівному, на суд я йшов на одній нозі. Мені винесли вирок: 10 років ув'язнення і 5 років позбавлення прав. Із в'язниці відправили на етап. Стояли ми у Здолбунові на станції у вагонах два тижні. Годували нас солоною рибою, а пити не давали. Коли ми просили води, кати відповідали: «Скоро так нап'єтеся, що вам тошно стане». Так і сталося. Завезли нас у Вологодську область у місто Великий Устюг на будівництво каналу на річці Сухона. Народу в таборі було шість тисяч, люди падали від хвороб як мухи. Я не знаю, як мене Господь Бог захистив від смерті, мав я ваги 46 кг, з мене сипалася луска як з риби. Списали мене з роботи і відправили у табір смерті, так назвали табір у Великих Луках, бо звідтіль мало хто виходив живий. Мені пощастило, бо я потрапив на етап і завезли нас у Свердловськ на будівництво, але через місяць нас відправили під Воркуту. Одного разу на вечерю нам дали перловий суп, трохи солодкуватий, м'ясо таке біле траплялося. Говорять, що то риба акула. Коли раптом один хлопець з Ленінграда, Віктор Сараєв, аж крикнув: «Хлопці, що ми їмо!» У його мисці плавало два людські нігті — виявляється, нас годували людським м'ясом, трупами.

Ще був такий випадок. Прокладали ми колію на Воркуту. Рано вивели нас на роботу, конвоїр і каже бригадирові: «Дай людину, хай мені вогнище розведе». Бригадир Матковкін послав одного чоловіка з бригади розвести вогонь, зайшов той хлопець метрів за п'ять за заборонену зону, а конвоїр його тут же застрелив. Конвоїрам надавали два тижні відпустки за кожного втікача, якого застрелить. Ось що робили червоні кати. Цього разу жертвою став литовець Добрайчес. Не проходило дня, щоб не було пригоди. Дуже тяжко все описати, що робили кати.

Коли здох кат Сталін, зняли ґрати з вікон і дверей і дозволили ходити по зоні. Тоді наглядачі почали ходити по бараках і підбурювати литовців проти українців, а українців

проти литовців, боцїмто литовці хочуть вирізати українців і навпаки. Але знайшлися розумні люди, що попередили те горе.

Однак у 1954 році, коли почалося масове звільнення з концтаборів, кати все ж зробили свою справу: спровокували бійку між литовцями і українцями, зарізали три литовця і порізали сім українців, але завдяки священникам ту різню припинили. Ховали вбитих литовців разом і відправляли службу литовські і українські попи.

БРИЧКО Яків Йосипович,
проживає у м. Запоріжжя,
Верхня Хортиця, вул. Дем'яна Б., 7.

УТІКАЛА ВІД КАТОРГИ, ТА НЕ ВТЕКЛА.

Давно хотїла про це написати, але довго не наважувалася, бо малограмотна — закінчила лише два класи польської школи, а решта — війна і тюрма.

Народилася я в селі Буда Рокитнівського райснуг Рівненської області. Сім'я наша була бідна, малоземельна, батько наш помер у 1938 році, залишилося нас п'ятеро з матір'ю. У 1946 році, коли ми трохи підросли, мій брат пішов на роботу у Рокитне — возити ліс на станцію. А потім хтось спалив ту машину, що возила ліс і звернули на мого брата. Сказали, що брат нібито зв'язаний з бандерами і що то його рук справа. Кадебїсти почали усіх нас катувати, маму били у КДБ. Тринадцятого грудня у 1946 році спалили хату, згорїло усе, що було у нас — худоба, хліб. Мама і сестра вдома не ночували, бо маму бив Хрустальов зі своїми катами, а я також ту ніч не ночувала вдома. Залишилися мої два брати, які так міцно заснули, що не чули, коли катюги підпалили хлів. Схопилися, коли вже на них горїв одяг.

Отак ми залишилися без нічого, жили до літа тим, хто що дасть поїсти. Влітку сидїли у лісі, бо ніхто не хотїв пускати до себе. Потім нас призначили до висилки у Черемхово Іркутської області, але я втекла і два роки переховувалась, але все одно видали. Втікла я од висилки, але не втікла від тюрми. Завезли мене до Рівного на допити, силь-

но мучили, два рази кидали у карцер. Півтора року про- сиділа я у капезе, перше слідство вів катюга Кличин, але за першим разом не змогли нас осудити (а звинувачувало- ся, крім мене, ще п'ять осіб). Тримали мене у боксі ще п'ять місяців за те, що я сказала, що не знаю свідка, який говорив проти мене. Сказали мені — посидиш у карцері, то згадаєш усе. А тоді віддали нас до Плугатарьова, знову назбирали свідків із людей, а тоді винесли вирок — по двад- цять п'ять років. Відбувала я термін у селищі Інта Комі АРСР.

ЧУБИК Марія Євтухівна,
Херсонська область,
Каховський р-н, с. Марйовка.

«ЗДЕСЬ ВАШ ДОМ, ЗДЕСЬ ВАШ И ГРОБ».

Хочу написати про одну жінку — пані Євгенію Глинську. В свій час вона була Головою Жіночої Служби України (ЖСУ), то була легальна організація. І я в цій організації працювала, в районі: привозила харчі, допомагала полоне- ним. Полоненим допомагали потайки, бо за цією організа- цією була підпільна. Діяти потрібно було обачно, адже до служби заходили різні люди. Ми із сином своїми кіньми їз- дили селами і збирали, хто що давав. Самі розумієте, як то все було потрібно у ті часи. Все це було до 1945 року. А потім почалася «погоня». Дуже важко стало працювати.

Мені невідомо, коли заарештували пані Глинську, але я довідалась, що вона у тюрмі. Її засудили на кару смерті. Але на той час у неї було прізвище Дубинська (вже в старшому віці вона вийшла заміж за лікаря). На- певно, через клопотання чоловіка кару смерті замінили де- сятьма роками ув'язнення. Вона мала надію порятуватись.

На той час я була на волі, якщо то можна назвати волею. Сама я родом з села Воскодави Гощанського району, до арешту проживала в Тучині. В 1948 році мене заарештува- ли. З Глинською ми не зналися і проходили не по одній справі на процесі. А в 1949 році мене завезли в Карагандин- ський табір Спаськ, де я й зустрілась з цією вже немолодою жінкою. Її ніхто не писав, бо не мала рідні (ніби-то одна сестра мешкала у Москві): Не пам'ятаю, скільки років ми

були разом, адже я була засуджена на 10 років. Мене забрали на етап, і більше я нічого не знала про неї. Я ще була в кількох табірних пунктах, а тоді мене звільнили по двом—третім і завезли до сина на поселення у Воркуту (1956 рік). А вона там зложила свої кістки, адже старенька вже була.

А ще пригадую Величко з села Річиця (Тучинського району). Це старенька жіночка, вона й померла там. Зі мною була ще Солод з Кіровограда — теж померла. Це були жіночки, з якими я ділилась в ті нелегкі часи. Багато померло, адже в яких умовах доводилось існувати.

У квітні 1949-го мене взяли на етап у табір Спаськ — це 50 км від Карабасу. Почали арештованих сортувати. Якраз у цей день я не потрапила на сортування. А ті, що потрапили, зазнали великого горя. Вдень була тепла погода і все розтало (була весна), вночі вдарив мороз. Арештовані були напівбосі, тому багато хто обморозив ноги. Коли наступного дня надійшла моя черга на сортування, нікого з тих, хто пішов переді мною, я не застала. Дехто з них потрапив у лікарню, дехто — в санчастину. Вже коли відправляли до Спаська, то видали черевики, бо потрібні були живі і здорові. Також послали підводу. На підводу підбирали тих, хто не міг іти. Попереду йшли чоловіки, позаду — жінки. Етап складався з колони завдовжки з кілометр. Оскільки в етапі були старі і немочні, то їх підганяли і кричали на них. Ті, які йшли попереду і дійшли до брами, чекали, коли підійде вся колона. Коли запустили нас на територію табору, начальник сказав: «Здесь ваш дом, здесь ваш и гроб».

А яке було харчування. Особливо тяжко було вижити чоловікам. Вони ходили на помийні ями, де збирали відходи з кухні — рибні голови. Але від цього ще більше хворіли. Чоловіки міняли цукор на хліб, перекидаючи через огорожу. Хто мав якусь підмогу з дому, то ще якийсь перебивався, а у кого нікого не було — гинув. Кожного дня за зоною бригада копала могили, які того ж дня заповнювалися трупами. Баланду варили з лободи. Картоплю привозили трохи більше від гороху. Її якийсь ухитрялися збирати. Картоплю просіювали через металеве решето. Більшу відбирали, а менша лишалася на кухні. Її сікли з лущайками як для худоби. Капусту привозили всю сиву у тлі. Її мили, шпарили і теж сікли. Коли лікарі робили пробу їжі, то писали «добре».

Жінки могли краще пристосовуватись до таких жахливих умов життя. Дехто отримував з дому харчі. А чоловіки страждали. Зате холоді жили добре. Знущались над нашими чоловіками, називали їх «бандерівцями». І ніхто їх не захищав. А коли приходила з дому посилка, то лише розписувались, що отримали. Тому й помирали так.

У таборі було всього чоловіків — 20 тисяч, жінок — 2 тисячі. Пам'ятаю, як нашу бригаду взяли за зону. Потрібно було розчистити територію так, щоб було видно сліди втікачів. Там я й побачила могильний майдан. Це була територія величиною з гектар. На кожній могилі стояла таблиця. Здалеку було незрозуміло, що то за кілочки. А коли підійшли ближче, то побачили, що то кладовище.

У Караганді лишилося багато наших людей, які там відбували термін покарання... Мені хочеться, щоб люди знали, як там було у таборах. Але я отримала велику нагороду за свої поневіряння, бо чую свій рідний гімн, бачу своє синьо-жовте знамено і тризуб. А скільки людей склали свої буйні голови, не дочекавшись цього!..

СТАДНИК Олена Миколаївна,
м. Рівне, вул. Дубенська, 187 «а».

ТЕРНОПІЛЬСЬКА РІВНЕНЧАНКА

Бабій (дівоче прізвище — Ткачук) Лариса Митрофанівна народилася у 1949 році на Рівненщині, в Дубні...

А одного вечора в селі Голибісах Шумського району Тернопільської області над її коліскою нахилиться повстанець і скаже їй бабусі: «Бережіть її... Мабуть, вона одна із нашої родини і залишиться...» То був її дядько Кіндрат Ткачук, що через декілька днів загине в нерівному бою з гарнізоном НКВД. А дев'ятнадцятирічні батько з мамою будуть тоді далеко від України. Батько — у Воркуті, а мати Василина — на Колімі. Тяжкий московський меч впав на родину маленької Лесі. Коли вже виросте, взнає, що її діда Грицька і бабу Пріську (Ткачуків) за два роки до загибелі дядька обох одночасно на польовій стежці зрізав із кулемета енкаведист...

Дівчинку виростять великі працелюби, дід із бабою — Семен і Параска Рижуки — у землянці, що притулиться біля великого старого саду. Землянку копав і облаштував дід Семен, бо хату і все обійстя, що підлягло конфіскації, поруйнували і вивезли м сцеві більшовицькі посіпаки. Не подивились і на дитину-сироту.

Дякуючи дідові і бабі, тому великому вишнево-черешневому, яблуневому саду і виросло карооке дівчатко.

Батьківщина Лариси Бабій — Тернопільщина. А життя її тісно пов'язалося із Рівненщиною від народження в Дубні, в... дубенській тюрмі.

Дев'ять місяців немовля-політв'язень разом із матір'ю буде проходити по етапах тюрем НКВД. І коли дід із бабою заберуть її із тюрми і привезуть у лікарню в Шумськ, лікар, зросійщений українець, після оглядів запитає: «Кто вы ей?.. А где же родители?..» І коли визнає, скаже: «Бабушка, этот ребенок жить не будет. У нее все больное». Але з Божою допомогою і допомогою лікарів, завдячуючи бабі Парасці, яка з лікарні на ніч бігала додому, пекла хліб і в напівголодні роки приносила лікарям, дитина викарабкалася на цей світ.

Мабуть, саме про це писав Василь Симоненко:

Скільки не судилося б страждати,
Все одно благословлю завжди
День, коли мене родила мати
Для... біди.

Із тією печаттю довелся рости, навчатися. А згодом доля знову привела на Рівненщину. Лариса Митрофанівна зараз проживає в Рівному. Вона — моя дружина.

Степан БАБІЙ,
письменник.

У НЕТРЯХ СТАЛІНСЬКОГО ГУЛАГУ

Зима на Рівненщині в грудні 1949 і на початку 1950 років була дуже люта. Йдеш, було, вулицею міста, і люди роблять зауваження, що приморожена щока, чи ніс. По дорозі часто забігаєш в будь-який магазин, щоб хоч трошки зігрітися, особливо мерзли ноги в хромових чобітках, в яких ходила переважна більшість дівчат з села, що навчалися в Рівному.

Працювала я тоді в залізничній дитячій консультації медсестрою, перший рік після закінчення Рівненського медучилища.

В такий морозний день 17 січня 1950 року, коли я тільки-но прийшла з роботи, майже слідом за мною до кімнати, яку ми нгймали ще з однією медсестрою, зайшли двоє чоловіків у цивільному вбранні, покликали господиню квартири, а мені звеліли сісти, один з них вийшов і невдовзі повернувся з двома жінками з першого поверху («понятими») і сказали, що вони працівники НКВД і що робитимуть обшук у цій кімнаті.

Під час обшуку з моєї валізи вилучили три книжки: «Український декламатор» 1904 року видання, на останній сторінці якого був видрукуваний український гімн «Ще не вмерла Україна» і ноти до нього; «Коліївщину» — Широцького — теж десь 1904—1905 року видання та «Герой свого времени» графа Саліаса — це про Аракчеева, з-за цієї книжки до мене не прискіпувалися. Ще вилучили записник, в який я записувала цитати з книжок, що читала, наприклад, багато цитат з роману Нечуя-Левицького «Хмари», що був тоді заборонений. І ще три вірші чи пісні типу повстанських, які, як я розуміла, були низькопробними, але переписані моєю рукою і для звинувачення, окрім гімну, теж фігурували.

На цій квартирі ми мешкали зовсім недовго. До того наймали кімнату в начальника залізничної станції Рівне Стебелева, дружина якого Єфросинія Стебелева і донесла на мене. Вона ніде не працювала, ото і рилася у наших речах (може і по завданню), кімната наша не зачинялася. Мої книжки, гроші та інші речі були у невеличкій валізі. Одного разу я не виявила там своїх грошей (зарплата за півмісяця), сказала господині, вона відразу заявила, що то, мабуть, її служниця забрала. Громадянка Стебелева, по-

бачивши український гімн і інше, відразу донесла на мене і запропонувала нам шукати іншу квартиру. Слідчий попереднього слідства не залеречував, коли я сказала, що це вона донесла, а сказав, що вона поступила як чесна радянська людина.

Але я вже забігла наперед.

По закінченню обшуку мені звеліли одягатися і йти за ними. Був уже вечір. Мене привели на вулицю Пушкіна в управління НКВД.

До камери мене відразу не посадили, а тримали майже три доби в кабінеті слідчого без їжі і майже без води. Там залишали мене і на ніч, коли слідчий ішов додому. Все допитували, звідки ті книжки у мене і кому я їх давала читати. Читати я їх нікому не давала, а де взяла, то тих людей уже нема.

Лише через три доби мене завели в КПЗ.

Після лазні позабирали у мене всі шпильки з кіс, англійську шпильку, повідрізували всі гудзики від пальта, витягнули гумку з панталонів, забрали пояс до панчів, ланцюжок з хрестиком, сумочку, а тоді повели до камери (з розпущеним волоссям, спущеними панчолами, інші атрибути тримала в руках). Так робили з усіма.

Коли заходиш в КПЗ, то відразу забиває дихання важке специфічне повітря. Люди, що там працюють (наглядачі, банщики і т. д.), вражають своїм виглядом, поведінкою, мовою, здавалося, де їх набирають?

В камеру мене впустили уже після «отбоя». Напівтемрява, запах параші, прілих тіл, жінки лежали на підлозі щільно одно біля одної, як оселедці в бочці.

— Ложись — сказав наглядач.

Легко сказати «ложись», коли нема куди ногу поставити. Якось примостилася скраю і заснула, бо не спала три доби. Поверталися по команді, бо в інший спосіб з боку на бік не повернутися.

Двері камери часто відкривалися; викликали на слідство і приводили з слідства під ранок. На слідство брали переважно ночами.

Вранці перезнайомилася з дівчатами і жінками. Були вони з усіх районів Рівненської області, найбільше з північних. Мені розказали, що в цій камері (№ 5) найменше людей, в інших камерах зовсім лягти не можна, стільки набито людей. Потім я зрозуміла, чому тут такі «привілеї». Сиділа тут одна провокаторка і дуже давно, бо «старожили» казали,

що її тут застали, а їм говорили попередні, що вона тут давно. Все придивлялася й прислухалася, бо садили в цю камеру переважно «непокірних». Неспроста, я думаю, однієї ночі в нашу камеру впустили тіль жінки, яка ледве трималася на ногах. Ми співчутливо дали їй місце, бо зрозуміли, що мабуть, з карцера її привели. Вигляд цієї дівчини мене глибоко вразив, така вона була змордована. На другий день вона сказала, що звати її Ольгою, прізвище — Миколюк, року народження, здається, 1925; з Радивилівського району.

Через декілька років, будучи уже на волі, я розпитувала людя про неї. Чоловік мені казав, що в Теслугові ніби таке прізвище є. Потім люди з Теслугова нам сказали, що в їх селі така дівчина була.

У в'язниці не заведено розпитувати про все, навіщо чужа біда, а головне, не знаєш хто є хто.

Оля сама розказала, що її майже весь час тримають у карцері по 21—25 діб в одній сорочці (а зима холодна, підлога цементна, замерзла), коли вже впаде, тоді кинуть в камеру, і кожен раз у іншу, щоб відійшла, а тоді знову на слідство і знову карцер. Її взяли зі зброєю, вона мстила за своїх батьків, яких вивезли в Сибір тільки за те, що вони були добрими господарями. Там вони загинули. Олі теж загрожував Сибір. Отже вона пішла помститися за батьків і оборонити себе. Слідчим вона відверто говорила:

— Ви мої вороги, я з вами боролася і нічого вам не скажу.

Оля була дуже мужня, терпелива, ввічлива, розумна. Обличчя її і тіло наче мохом були вкриті, суглоби від простуди повикручувані. Тримали її в карцері так подовго і багато разів. Не давали їй ні гігієнічних пакетів, чи бодай щось подібного (а вона ж дівчина), ні води, крім тих 250 грамів, що давали на добу з кусочком хліба, так і водили на слідство. Вона казала, що коли їм не соромно, то їй теж.

Оля пробула у нашій камері днів 10—12. Взяли її на слідство звечора, а під ранок «кормушка» в дверях відчинилася й в камеру упав вузол. То були речі Олі (одяг), значить, знов у карцері і в одній сорочці.

Я так багато про неї пишу, бо не можу її забути. Вона велика мучениця, терпіла великі знущання і образи, а разом з тим — взірєць мужності і нескореності, а ще була вона глибоко віруючою людиною.

Всі ми потім, перебуваючи по таборах, зустрічалися, бо часто нас переміщали з табору в табір. Олі ж ніхто ніде не зустрічав. Одну дівчину з табору возили в Рівненську в'язницю на переслідство, то розказувала, що Оля сиділа в камері смертників, і що ще й там над нею знущалися, але це вже розповіді, за достовірність яких я не ручаюся.

Одне знаю достеменно, що слідчі всілякими засобами добивалися «зізнання» як у чоловіків, так і в жінок. Прикладів можна навести безліч.

Привели до нас у камеру дівчину, обличчя в неї все запухле, спотворене, синьо-фіолетового кольору. Потім виявилось, що вона вся в синяках, не може ні сидіти, ні лежати. То була Ганя Савчук з села Борщівки Костопільського району. Це слідчий Коршунов в такий спосіб добивався «зізнання» в неї. Прізвище я його запам'ятала, бо одного разу привели мене на слідство, і в кабінеті сидів Коршунов (мій слідчий звернувся до нього на прізвище). Коли слідчий мене щось запитав, і я відповіла: «не знаю», то Коршунов шулікою кинувся до мене, викрикуючи найбрутальніші лайки, стрепенув за плечі, погрожуючи розчавити, як черв'яка.

Доводилося мені двічі бути на так званому «опознанні». Викликали на слідство, але привели в інший кабінет. Коли відкрили двері, то там сидів якийсь слідчий, а навпроти нього молода жінка з немовлям. Я була здивована, бо жінки тієї не знала. Слідчий обох нас запитав, чи знаємо одна одну. Обое відповіли, що ні. Мені наказали повернутися до стіни обличчям. За кілька хвилин привели ще одну дівчину. Повторили те, що й зі мною. Вони теж не знають одна одну. І тій звеліли повернутися до стіни очима поруч зі мною, а потім і ту жінку поставили поруч з нами. Всі троє ми високі, стрункі, біляві. Невдовзі до кабінету привели чоловіку-в'язня. Нам наказали повернутися від стіни і помінятися місцями. Виявляється, він повинен був котрусь із нас пізнати. Його попереджують, яку кару понесе за «ложные показания» по такій-то статті. Бідолаху напевне і рідна мати не впізнала б. Моторошно було дивитися на нього. Віку не можна визначити, обличчя — не обличчя, а щось страшне: запухле, неголене, перекошене, сине, подряпане, залиті кров'ю очі, обстрижений. Коли його запитали, котру пізнає, то назвав жінку з немовлям. Розказав, де і при яких обставинах її зустрічав.

По закінченні цієї процедури прочитали протокол, з якого я довідалася, що той хлопець — Шевчук Дмитро з с. Грабів Рівненського району. Я від несподіванки наче остовпіла, бо коли я ходила в школу до Оржева, то він щоденно ходив на роботу на Оржівський ДОК повз хату, де я мешкала. Він не сказав, що знає мене, а я, звичайно, теж. Про подальшу його долю мені нічого не відомо.

Щоб описати все, що довелося бачити, треба не один том списати, та й здоров'я треба мати, бо дуже важко, навіть подумки, вертатися туди.

Але, попри всі страждання, муки, люди там скоро адаптувалися, особливо молодь. Іноді жартували, підкидали дотепи, хоч за це теж карали.

Одній дівчині з Полісся мама передала вишивану сорочку і рясну спідницю. Я взяла і приміряла. Дівчата почали пирскати від сміху. Коли заборонено сміятися, то наче щось підштовхує до сміху. Швиденько знімаю те вбрання, але не встигла. Наглядач відкрив двері і почав лягтися, що «нарушаєм режим». Записав моє прізвище і подав рапорт заступнику начальника КПЗ Говоруну, який своїм жорстким виглядом і гучним баритоном наводив жах. Той не забарився викликати мене.

— Вы что, актриса? — питає.

— Ні, — відповідаю.

— А что же вы кардыбалеты устраиваете?

Пояснюю йому, що лише приміряла вишиванку.

— Трое суток карцера! Уведите! — гаркнув.

От і заробила.

В камері не дозволялося вдень лежати, голосно розмовляти. Але нас в камері багато і старалися посідати так, щоб затулити особливо замучених після слідства, дати можливість подрімати їм. Наглядачі ж через «глазок» спостерігали за нами і заставляли сидати так, щоб їм усіх було видно. Пристосовувались до всього.

3 червня 1950 року мене судив військовий трибунал. Вирок — «25 лет ИТЛ (Исправительно-трудовых лагерей) по ст. 54-1-А и 5 лет поражения в правах», на виселенні, конфіскація майна. Це приголомшило, бо, сидячи в КПЗ, ми не знали, які терміни дають, тому що після суду в ту ж камеру не вертали, а вивозили до іншої в'язниці.

В 50-ті роки військовий трибунал всіх засуджував на 25 років. Декого судило «особое совещание» — ОС. Ті були

«гуманніші», бо давали по 10 років без оскарження. А злочинів, як таких, ні в кого не було.

Після суду мене помістили в КПЗ у бокс. Я думала, на кілька годин, а виявилось не так...

У коридорі КПЗ з одного боку були камери, а з другого карцери і бокси. Бокс мав площу 1 кв. м, без вікна (як комин), лише зверху над дверима за решіткою підсліпувата лампочка, яка світилася лише вночі і в обідню пору, решта — темрява. Окрім параші, там нема нічого, хоч би якась табуретка була, щоб сісти. Вибачайте. Води теж не було.

Бокси переважно служили для того, щоб вштовхнути туди в'язня, коли його ведуть на слідство, а на зустріч ведуть іншого, щоб не зустрілися і не впізнали один одного.

А ще саджали в бокс на 1—2 години після суду, поки підберуть групу для відправки в іншу в'язницю, або (коли треба визначити, в яку камеру треба помістити в'язня. Мене ж у боксі тримали майже 2 місяці. До сьогодні не знаю, за які гріхи.

Сиділа на цементній підлозі, підмостивши своє пальто, так і спала зігнувшись, бо лягти було неможливо. У мене ріст 168 см, а довжина і ширина боксу 1 м. У постійній темряві те і робила, що з жахом скидала з себе тарганів, яких дуже боялася. Час минав нестерпно повільно. Отак, зігнувшись у темряві, я почала хитати колінами, як маятником, і рахувати до 60, так рахувала час.

На прогулянку мене не виводили цілий місяць, потім кілька разів вивели. Я принципово в них нічого не просила. Думала, що ото вже й почалися мої поневіряння на тих 25 років і буду терпіти, скільки вистарчить моїх сил. Було дуже важко не тільки у в'язниці, а і згодом в таборах. Але я собі постановила так: людям буває ще гірше, є каліки без ніг, без рук, сліпі, глухі, прикуті до ліжка, а я поки що бачу, чую, рухаюся і слава Богу. Це мені давало сили терпіти, а ще жевріла віра, що так завжди не буде, мусить щось змінитися.

В кінці липня, накінець, мене забрали з боксу і привезли в дубенську в'язницю. Коли мене наглядач вів коридором до камери, я раділа, що зараз побачу людей, та коли двері камери відчинилися, я побачила, що там нема нікого. Знов сама, нема до кого заговорити. Та все ж після боксу я як на світ народилася. Камера світла, є нари, де можна буде лягти вночі, табуретка, тумбочка, бачок з водою і, звичай-

но, параша, невід'ємний атрибут у камері. Час тут проходив трохи швидше, дивилась у вікно, хоч на ньому ззовні і був «козырек», але боком видно було шосе через Ікву. Правда, наглядачі забороняли стояти біля вікна, але це ще й від наглядача залежало.

Тут уже дозволяли читати книжки, чому я дуже зраділа. Бібліотекар приносив хороші книжки. Дозволяли уже й передачі 4 кг па місяць. Коли одержала першу передачу, то заплакала від радості, не тому, що маю передачу, а тому, що батьки ще вдома, не вивезли їх, а я дуже цього боялася.

Із сусідніх камер мені стукали в стіну, а вечором через вікно іноді можна було перекинутися кількома словами з в'язнями сусідніх камер, але за це карали і треба було бути дуже обережною.

Через тижнів три посадили до мене згадану вище Ганю Савчук, їй теж дали 25 років. Вже було хоч до кого заговорити. В камері ми навели порядок, все повнищили, бо ж не один день нам тут треба було жити. Але незабаром нас перевели в іншу камеру, сказали, що буде комісія і нам, що з великим терміном покарання, в цій камері сидіти «не положено».

Перевели в камеру з північної сторони, куди сонце ніколи не заглядало, підлога цементна, камера сіра, важке вологе повітря. Ми і там навели порядок, все почистили. Книжок там не давали читати. Неділь через дві нас знову перевели в камеру з південної сторони. Через деякий час нам знову робили таке переміщення, очевидно, знов була комісія.

Ганя не позбавлена гумору, охайна, але мала дуже руде волосся, брови, вії, це вона трохи неприємно переживала, на волі вона собі підфарбовувалась, а тут такої можливості не було. Згодом Ганя вихід знайшла. Коли її привезли в дубенську в'язницю і посадили до мене в камеру, дивлюся, моя Ганя підфарбовує (без люстерка) брови і вії.

— Чим це ти? — питаю. А вона показує мені кусочок чорної туші.

— Де взяла? — А Ганя каже, що ще в Рівному прихопила у слідчого на столі, коли той вийшов на хвилинку. Як тут не посміятися.

Якось ми довідалися, що у сусідній камері сидить хлопець, який об'явив голодівку. Ми приготували вузлик з продуктами, зв'язали палки з хрестовини з-під бачка і ще

щось приточили, а вечором після «отбоя» постукали йому тихенько в стіну і через вікно протягли вузол. Він відмовився, але ми його дуже просили, і він узяв.

Оперуповноважені свою підступну роботу проводили всюди, тут у в'язниці і в таборах, тільки там їх «кумами» називали. Своїми щупальцями намагалися пролізти скрізь, шукаючи агентуру.

Якось викликав мене наглядач і повів через двір в'язниці. Привів до кабінету, де сидів офіцер, казах чи киргиз — не знаю. Почав здалеку, але я відразу зрозуміла, про що йому ходить. Сиджу і слухаю. Та коли запитав мене, хто зі мною сидить, за що і так далі, я йому відразу відповіла, що чужими справами не цікавлюся і про свою теж нікому не розказую, і він мене відправив.

На етап мене взяли на початку листопада, а Ганя ще залишилася. «Вороном» нас повезли вночі на станцію, помістили в товарні вагони і відправили на Київську пересилку. Там я пробула днів 10. Ніхто не знав, куди нас повезуть. В камері в Києві була з нами Стефанія, але я тоді не знала, що то за особистість. Вже тепер читала про неї. Викликали нас не всіх зразу і везли не в одному напрямку. В Союзі було тисячі таборів, які чекали свіжої безплатної робочої сили. З Києва повезли на Харків (все тими ж товарними вагонами), з Харкова на Петропавловськ. Петропавловська пересилка запам'яталася тим, що там я вперше побачила «блатних» жінок, до того і слова такого не доводилося чути. Побачила їх на вигляд, почула їх мову і лайку.

З Петропавловська привезли нас на станцію Карабас у Казахстані за 40 км від Караганди. Вийшли з вагона, відразу оточили нас конвоїри з собаками, вишикували по 5 і вдосвіта пішки по снігу (вже був грудень 1950 року) повели до табору, який був за 3 км від станції. Це був жіночий спецтабір. Перевіривши документи, нас пустили в зону.

Зона оточена високою дерев'яною огорожею, поверх якої ще загорожа з колючого дроту. По обидва боки загорожі так звані «заплетки» з дроту колючого і вогняної лінії, до яких близько підходити не дозволялося. По кутках загорожі стоять сторожеві вежі. Кругом прожектори.

В зоні до нас почали підходити дівчата, які провели вже в таборах по 5—6 років. Тут було біля 2-х тисяч жінок, всі політв'язні. Раділа, що нема тут «блатних». В 1948—1950-х

роках усіх політв'язнів відокремили в спецтабори, де режим був дуже суворий. На чорного кольору казенному одязі хлорним розчином повибивані номери (свій одяг носити забороняли). На спині великий номер, а на грудях і внизу на платті менші. Писати листи можна було лише 2 рази на рік і то дуже коротко. Кримінальників тут були одиниці, і то ті, що вже навмисне в таборі заробили 58-у статтю, щоб потрапити до політв'язнів, щоб вижити, бо вони в загальних таборах різали одні одних. По відношенню до політв'язнів колишні кримінальники вели себе зухвало, доносили начальству, а ті їх ставили бригадирами, або на якусь легку роботу в зоні. Начальство в особі колишніх кримінальників мало своїх спільників, щоб знущатися і принижувати політв'язнів.

Тут нас відразу переодягли в казенне: чорне плаття, чорні панчохи, чорна стара фуфайка і бушлат, така ж шапка, ватні штани і старі валянки. На всьому вибиті номери, і кожна з нас стала людиною-номером. Всі якісь однакові, чорні, не можемо пізнати одна одну. Свій одяг наказали здати в «каптерку».

До нашого приїзду тут були жінки, які раніше перебували в змішаних таборах, і завжди нам розповідали, як поводили себе кримінальники, на які групи ділилися, чим займалися, то страшнішого годі вичитати в якійсь літературі, та бодай таке й не приснилося ніколи.

В спецтаборах хоч режим дуже суворий, роботи важкі, але люди тут нормальні, нормально спілкуються, ніхто не краде, не лається. Попрану білизну ніхто не зніме, не вдере з рук пайку хліба і т. д.

Не забарилися ми в цьому «Карабасі». Через тиждень усіх жінок з «Карабасу» відкритими машинами по морозі і вітрі перевезли в табір «Октас» кілометрів за 25, а сюди мали привезти звідкись чоловіків.

На «Октасі» дві великі зони, одна чоловіча, друга жіноча. Бараки дуже холодні, вночі доводилося лягати докупити і накидати на себе, що мали, щоб хоч трохи зігрітися, туалетів у бараках не було, ходили вночі на холод і вітер, стали хворіти на цистити. Людей тисячі, лікарів нема. На роботу вранці ведуть на цегельні, будівництво, які розташовані за кілька кілометрів в інших зонах... Вели по глибокому снігу, заметах. Не виводили на роботу за зону в бурани і мороз більше 40°. Але бурани, траплялося, заставали в дорозі.

Ідальня була в жіночій зоні. Спершу давали їжу чоловікам, а потім жінкам. Годували баландою з мерзлих овочів. Всі дуже скоро виснажувалися від голоду і важкої праці. Хоч ми були голодні, але тих овочів з баланди проковтнути не можна було. Коли ми обідали, то по їдальні снували чоловіки-дистрофіки, і ті мерзлі овочі, які ми викидали на стіл, підбирали і їли. І це ж уже був початок 1951 року, а що казати про передвоєнні і сорокові роки?

Тут на «Октасі» я зустріла дружину поета Володимира Сосюри — Марину Сосюру, вона кілька днів жила в нашій кімнаті, потім її помістили в інший барак.

На «Октасі» ми дуже виснажилися, особливо ті, що прибули недавно з в'язниць, де сиділи без свіжого повітря, вимучені слідствами. Дівчата, що пробули вже в таборах по 5—6 років, стали «загартованіші», бо пройшли вже через Красноярські цісоповали. Коли після роботи нас вели в жилу зону, а це 5 км, ми, «новачки», знесилені, весь час відставали, і конвой все кричав на нас: «подтянись!» Підтягнутися ж нема сили, тоді конвой кричав переднім п'ятіркам: «приставить ногу!», поки ми наздоженемо їх, і так кілька разів, доки доведуть до жилої зони. Багато хто з нас пообморожувалися. Я приморозила носа і ходила з великою чорною шишкою на ньому.

В неділю не давали відпочити, ганяли відкидати сніг в зоні від «запретної» смуги, а снігу — гори і поверталися в барак і падали знесилені, а назавтра знову на будівництво, довбати мерзлу землю кирками, розпилювати колоди і ін.

В «Октасі» ми не пробули і 2-х місяців. Наказали збиратися з «вещами», посадили у відкриті машини і перевезли всіх знову на «Карабас», де роботи хоч і дуже були важкі (кам'яний кар'єр, будівництво), але бараки були тепліші, з туалетами, бо на ніч нас замикали.

Як тільки нас туди привезли, дівчата мені порадили негайно йти в санчастину і проситися там на роботу, бо зі своїм здоров'ям пропаду (я ще з дитинства хворіла активною формою ревматизму).

Пішла я в санчастину. Сидить там начальник і питає мене, чого прийшла. Кажу йому, що я медпрацівник, може є місце, щоб узяли на роботу. Почав питати, що закінчила, скільки вже в таборах, який термін покарання. Подумав і каже: «Я бы вас, девушка, взял, да срок у вас больно бо-

льшой». Ще щось трохи поміркував, подививсь, мабуть, що така «доходяга», і сказав: «Ладно, приходите завтра». Так я стала працювати за фахом і трохи відійшла. Працювала 10 місяців, та приїхала комісія з Москви, і позвільняли з роботи в зоні всіх з великим терміном покарання на загальні роботи за зону.

Знову я в робочій бригаді, в будівельній. Дівчата в бригаді хороші, майже всі з Галичини, лише нас троє з Рівненщини. Вже всі відсиділи по 5—6 років. А за віщо? Ніхто з нас ніяких злочинів не скоїв.

Не могу не написати, як починався і кінчався робочий день для тих, що ходили на роботу за зону. Можна було б не зупинятися на цьому, але збагніть, що це повторювалось день у день роками.

На світанку наглядач калатає в рельсу, це — підйом. Відмикають бараки, ми швиденько застеляємо свої «вагонки», одягаємося, вмиваємося і йдемо в їдальню, одержуємо порцію баланди і 200 грамів хліба, потім усі послішаємо на розвід. Перед ворітьми вахти загороджений колючим дротом довгий «коридор», перед яким стоїть три наглядачки і всіх обшуковують з голови до ніг, пропускаючи в той коридор до 400 осіб. Потім старший наглядач і начальник конвою дають команду «построїться» по п'ять. Починають рахувати п'ятірки: «Первая, вторая, третья...» і так до двадцяти — перша сотня, далі знову «первая, вторая, ...десятая і т. д., доки всіх перерахують. Тоді ще раз перевіряють чи правильно порахували. Не зійдеться — ще раз. Відкривають ворота зони, за якими вишикуваний конвой з собаками. Пропускаючи наші п'ятірки через ворота, знову: «первая, вторая» і т. д. Старший наглядач здав, начальник конвою прийняв. Пішли, порозписувалися, а ми стоїмо чи то сніг, чи мороз, чи дощ, чи спека. Потім конвой попереджує нас, що крок вправо, крок вліво — конвой вважає за «побег» і застосовує зброю без попередження, і аж тоді «шагом марш». Ідемо 2,5 км до робочої зони. Біля зони нас зупиняють. Частина конвою йде на сторожеві вежі навколо зони, решта з собаками біля нас. Коли вартіві позаймали свої місця на вежах, тоді нас знову рахують під зоною, ніби ми під конвоєм по дорозі кудись могли подітись. Пропускаючи через ворота робочої зони, знову рахують.

Проробили до обіду, знову команда «строїться». Порахують і аж тоді на обід. Після закінчення роботи збір біля воріт вахти. Знову осоружне: «первая, вторая, ...двадцатая». Добре, якщо зійдеться, то пропускають через ворота, відраховуючи п'ятірки.

Стоїмо, доки конвоїри прийдуть зі сторожевих веж, а тоді ведуть, попередивши своє «шаг вправо, шаг влево». Прийшли під жилу зону, зустрічає старший наглядач. Порахували з начальником конвою, відкрили ворота — ще раз порахували, а там знову три наглядачки всіх обшукують. І так щоденно з року в рік. А коли буває вихідний, то тут в зоні двічі на день теж рахують. Кричать: «На проверку!» Вишикують посеред зони. Спершу порахують в санчастині, звільнених, хворих в бараках, а тоді вже тих, що стоять посеред зони. Радість, коли в них зійдеться рахунок.

Часто, коли прийдемо з роботи, то застаємо свої речі порозкиданими, робили черговий обшук у кімнаті.

В кожній кімнаті (секції) бараку, як правило, була одна бригада (30—32 особи), двоповерхові вагонки на чотирьох. У кожній бригаді є днювальна, вона на роботу за зону не ходить, в її обов'язки входить: прибирання кімнати, принести води, окропу, вугілля, напалити грубку, принести вечором хліб бригаді.

Вода була привозна. Зимом часто води не привозили, розтоплювали брудний сніг. Воду дуже економили. Зимом і на кухню часто води не привозили, працівники кухні носили сніг, розтоплювали його в котлах (на 2000 людей), переціджували через один шар марлі, аби не потрапили в котел ломаки, і на цій воді варили нам страву. А сніги там дуже брудні, вітри наносили сажу з шахт, пісок і сміття з сопок. Такою ж водою користувалися в лазні і пральні.

Радіо у нас не було, була бібліотека, приносили газети.

За роботу нам нічого не платили, лише після смерті Сталіна давали символічну платню, наприклад, за роботу на кам'яному кар'єрі в місяць платили по 25—35 крб. (це до реформи 1961 р.), на інших виробництвах ще менше, або й зовсім нічого. Але тих грошей нам на руки не давали, а перераховували на особовий рахунок. Ми все одно не мали змоги щось купити, бо в зоні не було хоч би якогось ларка.

Побачень не давали нікому (хіба можна показати в такому одязі людину, кругом обштамповану номерами?) Був випадок, коли до однієї дівчини хтось приїхав на побачення, то їй навіть не сказали, а тиждень на роботу за зону.

не випускали. Вона не знала з якої причини. Лише через деякий час, коли отримала від рідних листа, довідалася, що приїжджали на побачення до неї, але їм сказали, що побачення заборонені.

Праця в кар'єрі була каторжною. Високі кам'яні сопки. На прямовисних стінах кар'єрів дівчата-свердлильниці підв'язуються і в такому положенні свердлили отвори, в які потім вільнонаймані підричники закладали вибухівку. Підвечір, коли нас виводили з робочої зони, гриміли вибухи, лущилися скелі, падали великі брили і градом сипався дрібний щебінь. Брили ті треба було розбивати (колоти) вручну великими молотами. До забою підведені вузькі колії, по яких дівчата штовхали в забій порожні вагонки. Там їх навантажували, а звідти, вибиваючись із сил, виштовхували до залізничної колії, що проведена в зону. Каміння вивантажували біля залізниці. Коли вздовж залізниці нагромаджувалося багато каміння, тоді в зону заганяли вагони, знімали всіх з інших робіт і кидали на вантажні роботи.

Така робота вимагала неабияких (не жіночих!) сил, а харчування пісне, та й того впроголодь. Сили вичерпувалися, всі худі, змарнілі. Завжди хотілося їсти.

А скільки випадків тяжких травм! Не одна там мала перелом кісток ніг, рук, навіть хребта. Був випадок, коли одна жінка під час навантаження вагонів, задумавшись, нахилилася підняти камінь, що лежав уже на «запреній» смузі, то конвойний з вежі без попередження вистрілив у неї, куля влучила в живіт, і через підгодина ця жінка померла. Була вона з німців з Поволжя.

Опущення шлунка, матки — дуже часто траплялося у дівчат від тяжкої роботи і виснаження. Багато там було покалічено так, що залишилися інвалідами на все життя і не зазнали радощів материнства.

Незважаючи на те, що нас дуже старанно обшукували, коли виводили на роботу за зону, ми все ж ухитрилися пронести листа, щоб покласти його у вагон під камінь в надії, що трапиться добра людина, коли той камінь будуть вивантажувати, і кине той лист у гоштову скриньку. Траплялося, що листи знаходили адресата.

Серед такої великої кількості людей завжди були здібні особистості. Були актори, музиканти, художники, лікарі, архітектори, якщо хочете, то шевці, столяри, муляри, бляхарі та інші талановиті фахівці. Робили все дуже майстер-

но, без верстатів і відповідних інструментів, руками, що могли позмагатися з майстрами-чоловіками. Просто дивуєшся, що без технічних засобів, за допомогою ножа, молотка виготовляли такі гарні речі. Про різноманітні вишивки, гаптування я вже не кажу, це вже ніби жіноча робота.

Була в нашій бригаді дівчина з с. Малий чи Великий Стидин Костопільського району Соня Оннчук. Ми її називали Соня Маленька. Ця дівчина своїми маленькими руками за допомогою ножа і маленької пилочки робила гарні валізи, шкатулочки (навіть з подвійним дном), футляри для окулярів, мініатюрні ножики, рукоятки до яких робила з уламків зубних щіток, робила всяку бутафорію для сцени.

А вишивки! Які гарні вишивки! Наволочки, серветки, рушники, сорочки. А ще філейні роботи, вишивки рішельє. Все це робили дівчата в рідкі години дозвілля.

Не забували і про пісню, хоч не дуже гучно, але співали, особливо українських пісень (бо українців було найбільше).

Тепер, згадуючи ті важкі часи, дивуєшся, де бралася сила після сибірських лісоповалів, що передували оцим кам'яним кар'єрам, де намагалися нас виснажити не тільки фізично, а й духовно, сила до творчості, до пісні. Забрали найкращі роки, загубили красу, але не зламали духовності, не вбили любові до рідної землі.

Не забували ми, хоч би дуже скромненько, відзначити свято Великодня і Різдва Христового. Завжди до цих свят хтось щось приберіг з посилки. Пам'ятаю один такий святий вечір. Хто приніс якогось тістечка з посилки, комусь прислали трошки товченої пшениці на кутю, маку, меду, хтось горіхів приніс до куті. Приготували кутю, вінегрету і хто що мав. Зробили довгий стіл, знайшли і свічку. Встали, помолилися і сіли вечеряти. Була у нас на тій вечері естонка Герда Муре, колишня співачка Тартуського оперного театру. Йї дуже сподобалася наша кутя, казала, що ніби смачнішого ніколи нічого не їла.

В ідальні була сцена, були, як я вже згадувала, й професійні актори і аматори. Наприклад, Марина Лебедева — балерина, донька народного артиста СРСР Володимира Лебедева, термін її покарання вже наближався до закінчення.

Катерина Владімірова — артистка, бездоганно грала чоловічі ролі. Вищезгадана естонка Герда Муре в 1953 році вже 13-й рік поневірялася по таборах, ми з замилюванням слухали її спів. Рута Гальперіна — балерина, німкеня.

Соня Шейко (зі Львова) — балерина, на лісоповалі мала перелом стегна, але ще танцювала добре. Багато було обдарованих дівчат-аматорів, що гарно співали, грали жіночі і чоловічі ролі. В основному українки, а тому найбільше в концертах виконувалося українських пісень і танків. Серед музикантів було багато прибалтів, українців, росіян, євреїв. Художники Керту Нуорт'єва (фінка), Віра Оболь зі Львова, Ліда Серг — москвичка виконували такі декорації для сцени, що як дивишся на них і гру артистів, то переносишся зовсім в інший світ, забуваєш, де знаходишся.

Перші репетиції проводили після роботи, а вже перед виставою акторів звільняли з роботи, щоб працювали на сцені.

На наші концерти і вистави приїжджало начальство з Караганди, так на «Платона Кречета», «Наталку Полтавку», «Безталанну» і ін. Марія Ковтун (здається, з Івано-Франківщини) теж прекрасно грала чоловічі ролі.

Але які б талановиті люди там не були, з ними наглядчі і адміністрація табору не рахувалися, може, із заздросів, що вони ніщо в порівнянні з ними, а тут є нагода показати свою владу, принизити будь-кого.

На кар'єр приїжджали по камінь машинами вільнонаймані шофери (більшість зі спецпоселенців), возили вони камінь на будівництво шахт у чоловічу зону за 8 км від Карабасу — Чурбайнуру (тепер місто Абай, випадково вчитала в енциклопедії), там було кілька тисяч чоловіків-політ'язнів. Часом шофери привозили записки дівчатам з Чурбайнури, це було ризиковано. Дівчата в свою чергу теж передавали записки — кожен шукав земляків, рідних, знайомих.

І ось при обшуку перед жилою зоною у Соні Романюк (з Демидівського чи Радивилівського районів, що на Рівненщині) наглядачка знайшла записку, але Соня не розгубилася, вихопила ту записку з рук наглядачки і... з'їла. Що тут було! Начальник режиму за ту дівчину і в санчастину. Наказує мені, щоб я промила їй шлунок. Кажу йому, що записка там розкисла.

— Не твое дело! выполняй!

І так на кожному кроці: принизити, образити.

А ще була старенька лікарка з Галичини Євгенія Дичко (чи Гичко). Добре володіла англійською мовою. Віра Обаль зі Львова трохи тихенько вчилася від неї англійсь-

кої. І приточили старенькій кримінал (шпигунство) і добавили їй знову 10 років, а сиділа вона вже десь біля семи.

Була з нами в цій зоні і Володимира Давидюк, дружина священика, у дівочтві Бандера — сестра Степана Бандери. Їх батька, священика А. Бандеру в 1941 році в Києві розстріляли енкаведисти. Чоловік її помер в таборах. Пані Володимира справила на мене враження терпеливої, інтелігентної і скромної людини.

Багато доводилося зустрічати цікавих людей, ерудованих, здібних, обдарованих. Разом з тим були люди з негативними рисами, користюлюбиві, щоб врятувати себе, йшли на підлість, брехню, особливо з тих, що раніше були кримінальниками.

Були істинно-православні християнки (з Росії), віра їх межувала з фанатизмом. Одна з них тяжко захворіла. Зійшла кров'ю геть (клімактерична кровотеча), і обезкровлену зовсім, непритомну, принесли її в санчастину, а тут нема хірургів, ні гінекологів, взагалі невеличка амбулаторія з одним лікарем-терапевтом і трьома медсестрами. Начальниця медчастини була людяна. Негайно послала машину в Чурбайнуру за хірургом. Одне слово, Акуліну (так звали хвору) почали готувати до операції, їй потрібна кров, а в кого її взяти?

На кухні працювала кухарем єврейка Гетман, група крові підійшла. Кров перелили. Під час операції хірург Цулуکیدзе Арчія (політв'язень) сказав: «Да совершится чудо, если Акулина воскреснет». Чудо дійсно «совершилось». Але, коли Акуліна вже виздоровіла, її сестри по вірі вирішували питання, як бути з нею, адже в ній тепер тече «жидовская» кров. Зібралися і почали висвячувати Акуліну.

Якось мене положили в лікарню з загостренням ревматизму, до речі, в палаті був такий холод (+7°) і лише байкове одіяло, можна було ще більше застудитися. Лікарка попросила начальницю санчастини, щоб та дозволила мені, коли випишуся з лікарні, попрацювати в медпункті на кам'яному кар'єрі чи на будівництві, хоч би до наступної комісії, щоб я трохи відійшла, і начальниця погодилась.

Одного разу, на початку березня 1953 року, заходить до мене в медпункт інженер виробництва і шепче мені, що Сталін тяжко хворий. Радіо у нас не було, а газет з такими повідомленнями нам не приносили. Це їй сказав виконроб з вільнонайманих. А вже наступного дня нам повідомили про смерть Сталіна.

Як не дивно, але були такі з росіян, що від цієї звістки непритомніли. Але це були, мабуть, свого роду артисти. Ми ж усі в душі раділи, хоч і не знали, що з нами буде далі.

Після того ми ще майже рік були в спецтаборі, нічого не змінилося. Згодом ті, що мали термін покарання 5 років, і «злочини» вчинили, коли ще їм не виповнилося 18 років, попали під амністію, але таких виявилось лише двоє. Лише на початку березня 1954 року в табір приїхала комісія і стали переглядати справи, а також комісувати за станом здоров'я, «сортувати» нас, кого куди направити, і сказали нам, що більше номерів носити не будемо.

Набрали нас партію чималу і сказали збиратися з речами. Під вечір нас вивели за зону, де на нас чекали всього лиш 4 конвоїри на конях, і повели нас пішки проти ночі. Падав дощ з мокрим снігом. Починало на світ благословитися, як нас привели під якусь зону. Начальник конвою поніс наші формуляри (справи) і невдовзі нас пустили в зону. Це був якийсь третій лагпункт Карлагу. Працювали тут на сільськогосподарських роботах. Ходили перебирати картоплю, обкопували дерева в садах, потім садили картоплю.

Медпункт тут був малий, працювала там лише одна медсестра і начальниця з вільнонайманих.

Зазначу, що медпрацівники, навіть з вільнонайманих, якось старалися медикам хоч чим-небудь допомогти, за винятком тих, що дуже вислужувалися. Якщо не було можливості влаштувати на роботу в санчастині, то іноді хоч на кілька днів покладуть в лікарню, щоб перепочити.

Через тижнів п'ять мого перебування в цьому таборі мене викликала начальниця санчастини, бо бригадирка зверталася до неї відносно мене, чи не хочу я, щоб мене відправити в Долінку, де є центральна жіноча лікарня, як хвору, а там начальник лікарні, колишній політв'язень, візьме мене на роботу. Я, звичайно, погодилася, подякувала і пішла чекати, коли мене відправлять. Долінка була недалеко. В травні мене туди відправили.

Так я останніх 11 місяців працювала в Долінській лікарні, звідки в кінці березня 1955 року по перегляді справи звільнили мене після 5-ти років і 2,5 місяців поневіряння в таборах, перекваліфікувавши пункт статті на 54-1а-12, тобто за «недоносительство».

Коли ж випускали із зони на волю, то взяли з мене ще розписку, в якій вимагалось від колишнього в'язня ніде нікому не розповідати про те, що бачила і пережила там.

Отаке, дуже скорочене, оповідання про перебування у в'язниці і таборах сталінсько-беріївського ГУЛАГу.

Валентина ПАСТУШОК (СОЛОНЕВСЬКА),
селище Клевань Рівненського р-ну,
Рівненської обл., вул. Козацька, 109-А.

І НЕВІДСТУПНО СПОГАДИ ЗО МНОЮ...

Народився я 1923 року в селі Жобрин Деражненської гміни Костопільського повіту Волинського воєводства в сім'ї селянина-бідняка. В 1942 році мене, як і багатьох інших, фашисти вивезли на каторгу в Німеччину. Там я працював у мокрих сірчаних шахтах, пізніше на військовому заводі. Після створення української дивізії «Галичина» перебував у цій дивізії. Закінчив військову школу радіозв'язку в місті Кобленці. Під час бою під Бродами я був при штабі дивізії в резерві. Після розгрому дивізії перебував в УПА в сотні «Сірі Вовки», мав псевдо «Хлопець з Волині» або «Сірко». Із сотні мене перевели інструктором для вишколу радистів для проводу ОУН і УПА. Після нерівного жахливого бою потрапив у полон.

І почалися чорні дні совіцької каторги. Після повернення на волю я написав багато спогадів про ці жахливі роки. Ось деякі з них.

Шахти уранової руди

Шахти уранової руди знаходяться за 223 км від Магадану. На ці шахти привозили молодих, здорових в'язнів з великим терміном судимості. Довго там ніхто не витримував. Я обслуговував диспетчерську гірничу апаратуру німецького виробництва фірми «Ціменс—Телефункен» і мені часто доводилося спускатися в шахти, бо в шахтах були встановлені мікрофони і телефони. Надивився я страхіть у цих шахтах. Було там дванадцять горизонтів, бурили вздовж,

вгору та вниз. Найгіршим було буріння вгору. «Кріпильники» готували для бурильника рихтування — нагорі у стволі закріплювали стойки. Бурильник, прив'язавши бурильний молоток до мотузки, мусив лізти наверх по рихтовці, і там бурити. Омовський молоток — це повітряний молоток вагою біля 40 кг. Півроку побував — і на відпочинок, на вічний спочинок на «Амоналовку» — кладовище невірників-каторжників.

**«Лані» серед «вовків». Оповідь про жіночий
табір на «Сопці». 1950 рік.**

Наших українських жінок та дівчат привозили сюди на муки, на каторгу. Давали їм мішки, молотки, лопати, кирки, щоб шукали в горах якийсь цінний, «нужний стране» метал. Вони ходили по горах і шукали той метал і будували той комунізм. І перетворювали їх у невірниць, і ставали вони паложницями табірних «султанів».

Ось як вони «впольовували» собі невірниць. Несе собі ця «лань» мішок з піском. Тече в неї по спині холодна вода. Вона вся мокра, їй холодно, вона тремтить. Йде вона повз начальника Грязнова. Він зміряв її поглядом з ніг до голови. «Стой, девка! Отдохни, куда спешить?» «Який добрий», — думає «девка». — Вчора сварився, а сьогодні який добрий». І «девка» пішла і не зупинилася. За нею друга, третя, четверта, п'ята... А шоста стала з мішком, усмінулася. Начальник подивився — застара. Вона посиділа, взяла свій мішок і пішла. «Девка» зрозуміла, що вона застара для нього. А начальник все вичікував на свою жертву, як хижий вовк. І таки діждався. Завів молоду «лань» до себе в барліг. Нагодував, напоїв, поклав відпочити. І сталося те, що мало статися. І вже «лань» мішків з піском не носить, вже варить їсти, пере, прасує, спить разом із «вовком». А згодом відчула, що стане мамою. Деякий час таїть від «вовка», що вона чекає дитину, але цього не приховує. Дізнавшись про це, «вовк» виганяє «лань» у табір, і знову вона носить пісок.

Медогляд. І «лань» вивозять у спецтабір матері і дитини. А «вовк» привів собі іншу молоду «лань», яку також ви-

жене через деякий час. Ми, хлопці, бачили це все, що там діялося на «Сопці», на «Горняку», на «Воханці» і на всій Колимі.

Вагітні жінки народжували дітей у спецтаборі, рік не працювали. Дитину записували на прізвище матері і потім забирали в дитячий будинок. Ніхто не знав, куди. В таких умовах і виростали українські, литовські, російські яничари. Звісно, не «лані» винні в тому. Винна система.

Ми слухали «Голос Америки».

Я обслуговував увесь зв'язок на руднику і мав право заходити у всі контори. Якимось до мене в електроцех хтось зателефонував: «Це ви, Удодік?» — запитав голос. — «Так, це я». Тоді цей голос сказав: «Прошу вас, зайдіть у механічний цех, потрібно відремонтувати телефон». Це був галичанин П'яла, працював він у бухгалтерії. П'яла був освічений політв'язень-інтелігент. Після того, як я відремонтував телефон, він запросив мене повечеряти з ним і дав прочитати статтю з газети за 1947 рік. Ось зміст цієї статті: колишні військовополонені Радянської Армії, що були в німецьких таборах, сконструювали в таборі радіоприймач і слухали «Голос Америки» і передачі з Лондона. Конструктор — колишній інженер-майор Андреев.

П'яла спитав мене: «Чи цьому може бути правда? А чи в наших умовах можна виготовити радіоприймач?» — і почав мене дипломатично «обробляти».

«Спеціаліст, радіотехнік може виготовити, але для цього потрібні радіодеталі і неабиякі знання з радіотехніки», — сказав я. «Про вас говорять, що ви були в Галичині, готували спеціалістів радіозв'язку для проводу ОУН—УПА», — продовжив П'яла. На це я відповів ствердно. Цій людині я не міг говорити неправду, бо я здогадувався, що він грав роль провідника серед наших політв'язнів у таборі.

Так у мене з'явилася ідея виготовити радіоприймач. У мене була надія лише на Лоскотова, старшого інженера-диспетчера, мого начальника. Звичайно, я знав, що затіяв дуже ризиковану справу, але не відступався. Я попрохав Лоскотова, аби він приніс мені старий радіоприймач. Він приніс мені радіодеталі і багато журналів «Радіо». Він ві-

рив і не вірив, що я виготовлю радіоприймач, але допомагав мені. Ті журнали я бережу як спогад про Колиму, як дорогу реліквію. Радіоприймач я монтував з великим натхненням, де й бралася сила в таких тяжких умовах. Спершу я змонтував детекторний радіоприймач, але його чутливість була дуже низька і я почав думати над конструкцією лампового радіоприймача. На працю я ходив увесь час тільки вночі і мав окрему кімнату.

І от настав день, коли я завершив роботу. Аматори знають, що то значить почути в ефірі людський голос за десятки тисяч кілометрів. Коли я почув «Голос Америки» російською мовою, то не закричав «Еврика!» і не побіг, як Архімед Афінами, а зайшов до Лоскотова і від хвилювання не знав, що сказати.

Отак у нас з'явився радіоприймач, і хоч нас було чимало, хто його слухав, ніхто не видав цю таємницю, бо ми дотримувалися великої конспірації і серед нас не було зрадників. Серед моїх друзів були люди різних національностей. Росіянин Шевцов Сергій, литовець Райніс, латиш Інгауніс, інженер німець Еквольф, поляк Сідлецький, Литовчик, Тішо, П'яла, Гаскевич, Самсонюк, Черняхівський. Антон з медпункту — ось хто слухав мій радіоприймач. Він і досі на «Руднику», я заховав його серед каміння в цинковій банці і залив смолою.

УДОДІК Юхим Дмитрович,
сmt. Клевань-2 Рівненського р-ну
Рівненської обл., вул. І. Франка, 53.

СУДИЛИ ПРИ ЗАКРИТИХ ДВЕРЯХ

Моя мати, Ткачук Степанида Антонівна, 1901 року народження, у 1948 році була засуджена за антирадянську агітацію, точніше — за агітацію проти організації колгоспів.

В дійсності ж моя мати ніколи, ніде і нікого не агітувала. Та й взагалі вона була людиною зовсім неписьменною, цікавилася тільки господарством. Причина була в іншому.

Мої батьки, які проживали в селі Липа Дубенського району, мали своє непогане господарство, яке вважалося «куркульським». Отож за це й була кара — для остраху інших. І було це так. Одного дня, навесні 1948 року мій батько

Ткачук І. М. поклав на віз увесь сільськогосподарський реманент (плуги, борони, п'ятерик, упряж та інше) і зібрався відвезти на колгоспний двір. Тут з хати вийшла мама і запропонувала чоловікові все це завезти завтра, щоб не бути першим і не накликати на себе і на сім'ю біди. Аджэ в той страшний час було у нас дві влади — денна і нічна. Уповноважені від Дубенського райкому (Шуляков і Корційчук) почули розмову матері з батьком і тут же склали відповідний протокол. У протоколі слова Ткачук Степаниди Антонівни були названі антиколгоспною агітацією. За це матері й дали 10 років тюрми та 5 років позбавлення прав. Відбувала покарання в Іркутських виправних таборах — 7 років. Після смерті Сталіна була звільнена з тюрми, а в 1991 році реабілітована. Мама померла через рік після реабілітації.

Не обійшли енкаведисти своєю увагою й батька — його у 1950 році вивезли на роботу в Сталінську область. Тільки у 1953 році (після моїх ходінь по київських правових органах) його звільнили з правом виїзду додому.

Суд над мамою творився в Дубенській в'язниці при закритих дверях.

ТКАЧУК В. І.,

м. Львів, вул. Городецька, 317, кв. 29.

СТРАЙК ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У НОРІЛЬСЬКУ

Йшов 1953 рік. Помер Сталін, але у нашому каторжанському житті нічого не змінилося. Той же голод і холод, ті ж каторжні роботи, ті ж знущання. Здавалося, не буде провітку...

Був червень, у Заполяр'ї починалася весна, на яку наше начальство поклало великі надії, хоча й без того Норільськ будувався цілорічно, незважаючи на страшні морози, хуртовини, полярну ніч, але літо — є літо, і основний план будівництва був розрахований саме на літо.

Наш малочисельний каторжанський спецтабір був притулений до великого табору ВТТ (виправно-трудового). Там утримувалися такі жінки, як і ми, засуджені за тією самою статтею з різними пунктами, тільки терміни були різні — у нас 15—20 років, а в них — 5—25 (п'ять — було

винятком). Так, як і ми, вони носили номери на спині, але була та різниця, що їх після 42-х градусів морозу на роботу не виводили, а нас виводили в будь-яку погоду; вони могли працювати на різних роботах, нам же призначалися виключно земляні. Ми мали спільну кухню, сушарку, лазню, інші господарчі споруди, але були відділені височезною дощаною стіною і ходити туди не мали права (за винятком днювальних). Незважаючи на всі заборони, ми зберігали постійний зв'язок і навіть примудрялися ходити одні до одних. Бригада, в якій була я, працювала на будівництві якогось величезного моста, копала котлован.

Ми саме працювали в денну зміну (існувало дві зміни — по 12 годин кожна). «Денну» — це так говориться, адже в червні—липні там ночей не буває.

Ми повернулися з роботи, вишикувалися, чекали на вечерю. Коли раптом днювальна тиче мені в руки записочку. Ми такі записочки отримували з різних таборів. Вони проходили часом десятки рук, заки доходили до адресата, і кожний з «поштарів» наражався на небезпеку. Я прочитала. Це був заклик з чоловічого табору № 5 (наш був шостий), щоб завтра ми не виходили на роботу, оголосили страйк. Це була справа неабияка — і ми те розуміли. А нас же в «каторжанському» так мало... І ми погмоніли-погмоніли — і вранці вийшли на роботу. Діставшись на об'єкт, отримали інструмент. Тим часом у зону прийшли вільнонаймані (зазвичай, в минулому такі ж в'язні). Побачивши, що ми готуємося до праці, вони здивувалися: «Адже ж п'ята і шоста зсні не вийшли!» Про інші табори вони не знали, бо ті були далеко в тундрі. Після такого повідомлення ми покидали інструменти і посідали. Тут забігали начальник дільниці, майстри, десятники. Вони вмовляли нас приступити до роботи, але ми категорично відмовилися. Конвой у ці справи не втручався: його діло — охороняти... Цей день був, либонь, найдовшим у моєму житті...

Коли увечері нас привели у зону, там шуміло, наче у вулику. Нічна зміна із зони виходити відмовилася, не брала й до вечері — оголосила голодування. Але серед нас були й старенькі жінки та інваліди («списані по акту»). І ми вирішили: їм голодування ні до чого — на роботу вони й так не ходять.

Справа поверталася на серйозне. Ніхто не заходив у бараки. І тут же, на наш подив, десь узялася сила начальства, якого ми не бачили за всі роки... Почали нас умов-

ляти. Але на «ласкаві» слова ніхто не зважив. Ми знали, чого вони варті. Отож вимагали одного: московської комісії.

Так почався страйк. З кожним днем у таборі ставало дедалі гірше. Голодні й без голодування дівчата лежали на нарах, бо не мали сили підвестися, а хто міг ходити, то хоч носив воду в бараки, але таких ставало щораз менше. Нас день у день закликали по радіо приймати їжу і виходити на роботу, але — марно. Ми наполягали на своєму: комісії! «Списані» й ті, хто лежав у стаціонарі, отримували своїх триста грамів хліба і суп. Суп з'їдали, а хліб несли в бригади і ділили на всіх. Можна собі уявити, як кожна з нас цей кусочок кидала в рот і запивала водою, як причастя.

В бараки страшно було заходити — лежали майже всі. Начальство занепокоїлося. Зібрали зі всього Норільська лікарів, військових і цивільних, щоб нам робити якісь укули. Але ми не далися.

І от на 8-й день ми почули, що десь у зоні ВТТ грає оркестр, а з репродуктора долинає: «Выходите на работу. Приехала московская комиссия».

Ми байдуже вислухали це повідомлення, бо вірити їм причини не мали. Але дівчата з 6-ї зони підтвердили ті слова — комісія дійсно приїхала, на чолі з Серовим, який, якщо не помиляюся, в цей час був заступником Берії. Через кілька годин з'явилися вони і в нашій зоні, разом із начальником табору. Обійшли бараки — ніхто не підвів і голови. І ось забігали наглядачі, запрошуючи на майдан. Справді, запрошували, а не виганяли.

Комісія сиділа, а ми оточили її. Один запитав: «В чем дело, девушки?» Почався крик, плач, у якому важко було щось розібрати. Запропонували вибрати з-поміж себе п'ять представниць, дати їм наказ, що мають вимагати. Один з приїжджих запевнив: ніяких репресій щодо «делегаток» не буде. І ми повірили. Порадившись, вибрали: Настю Квартиру з Хотина, Юлю Вовк, Софію Кухарук, Ліну Петрушук, прізвища п'ятої не пам'ятаю.

Розпочалися переговори. Наступного дня оголосили, що з нас знімають номери, що дозволяється писати листи раз у місяць (замість одного на півроку). Сказали, що буде працювати в таборі комісія, в яку можна давати заяви на перегляд справи чи на помилування. Але комісія поїхала, і наших представників забрали в тюрму. Ми знову не ви-

йшли на роботу. Над табором замаєли чорні прапори анархії — це були прапори смерті. Вивісили такий і ми.

Коли вивішували, з вахти вискочив якийсь лейтенант і наказав вартовому стріляти. Але той відмовився, грубо вилаявшись. Звичайно, добром для нього цей інцидент не закінчився. То було геройство. Ми розвалили стіну, яка відгороджувала нас від дівчат з ВТТ і об'єдналися. На нас послали пожежників з брандспойтами. Розганяли водою, фотографували. А ми стояли, готові на все. Почали творитися дивні речі — по-перше, по радіо оголосили, що хто хоче здатися, нехай виходить на вахту і того випустять із зони. Таких знайшлося небагато, чоловік сорок. По-друге, на вишках, крім автоматника, з'явилися кулемети і ще один солдат. Врешті, діялося щось зовсім незрозуміле — різали дроти в багатьох місцях, роблячи проходи.

А в день на Івана Купала в табір увірвалися солдати і пожежники з ломами і палицями. Били всіх поголовно і тими проходами виганяли в росянисту тундру, де трава сягала в цей час до пояса, і гнали без дороги і без мети. Ми падали, задихаючися від втоми, нас піднімали прикладами і гнали далі, доки не попадали всі. Тоді вишикували в колони і повели назад у табір. Начальство сортувало нас за списками: кого вертати на старе місце, кого — в штрафний, а кого — в тюрму. Ми з Сонею Лагнюк і Катериною Дудій потрапили в штрафний. Так закінчився наш страйк... В чоловічих таборах розганяли автоматами, а в 25-му каторжному — танками.

Оксана КАМІНСЬКА-ЮРЧУК,
с. Острів, Радивилівського району.

ТАК ВИВОЗИЛИ МОГО ДЯДЬКА.

Мене звати Микола Пантелеймонович Столярець, народився і проживаю в селі Городок Рівненського району Рівненської області. Хотів би розповісти про долю мого дядька, якого разом із сім'єю під час сталінських репресій вивезли до Сибіру. Мій дядько Столярець Петро Венедиктович народився 1909 року. Приводом для репресії стало те, що сім'я мого дядька належала до секти «Свідки Ієгови». Спочатку до цієї секти вступила жінка мого дядька — Надія, сама вона родом із села Шпанів, там жили її родичі, які також ходили до цієї секти. За короткий строк Надія разом зі своїми родичами загітували в ту секту і мого дядька Петра. Під час арешту мого дядька я служив у Радянській Армії, тож знаю про цю подію із розповіді моєї дружини Олі, яка з малою дитиною в той час проживала у моїх родичів. Ось що вона розповідала: 7 квітня 1951 року під ранок, коли всі ще спали, став сильно гавкати собака. Мій батько почув цей гавкіт і якісь кроки у дворі. Коли він підійшов до вікна, то побачив на своєму дворі солдатів у формі НКВД, які йшли у напрямку до хати Петра, що знаходилась на відстані 15 м від нашої хати. Батько захвилювався і підняв усіх домашніх. Він швидко одягнувся і вийшов надвір. В Петровій хаті вже світилось, і вона була оточена солдатами. Батько намірився йти до Петрової хати, але його затримали солдати. Сказали йому: «Йди, отец, в свою хату, тебе здесь делать нечего. «Мій батько зрозумів, що вивозять Петра, він швидко повернувся в свою хату, де всі вже одягалися. Батько засвітив світло і сказав, що вивозять Петра, треба щось зрихтувати йому на дорогу. Моя баба стала плакати і рушила йти надвір, але батько попередив її, що до Петрової хати і близько не допускають. Всі в хаті розгубилися, не знали, що Петрові на дорогу зрихтувати. Батько з моєю жінкою пішли до комори, взяли полотняну торбину і насипали з мішка білої муки. Мати взяла всі гроші, які в них були, завернула в хустину і віддала бабі. Всі думали, що рідну матір допустять попрощатися і вона віддасть гроші. Але вийшло не так, як думали. Коли дядька з жінкою і двома синами (старшого звали Василь, молодшого — Сергій) вели під гвинтівками до машини, яка стояла на дорозі проти нашої вулиці, то батька і всіх наших не випустили з хати. Тільки коли дя-

лько з сім'єю дійшли до середини вулиці, їм дозволили вийти з хати. Всі швидко вийшли надвір, в хаті залишилася лише спляча дитина. Моя жінка Оля з торбиною в руках минула тих солдатів, котрі йшли позаду і хотіла віддати торбину з мукою дядькові Петрові. Але солдатам скомандували не допустити Олю до родичів. Дядько із сім'єю по волі йшли довгою вулицею. Оля борюкалася з тими солдатами, котрі її міцно тримали, але бачила, що не зможе вирватися. Тоді вона щосили закричала: «Дядьку Петро, зупиніться, з вами хоче попрощатися ваша мама!» Зараз всі четверо зупинились і озирнулися. Офіцер, який керував цією операцією, вже був біля машини. Солдати також зупинилися. Один із солдатів сказав: «Не піднімайте шуму. Ніхто вас до них не пустить і нічого не дозволить передати». Мій батько, мати і баба стояли неподалік і плакали. Баба примовляла: «І за що ж ви забираєте мого синочка і моїх онучків...» Коли офіцер побачив, що всі зупинилися, то став гукати, щоб ішли швидше. Знову всі рушили, одні до других стали гукати: «Прощайте!». А Петро до баби гукнув: «Не плачте, мамо, це так Бог дає, щоб Божі слова знали на всій земній кулі, в тому числі і на Сибіру». У тій суматосі Оля кивнула до Васі, щоб Вася підійшов, і йому якось вдалося прошитися до них, тож баба ще встигла розцілувати свого внука і всунути йому гроші. Вася зумів заховати гроші в кишеню, взяв у руки дві чорні домашні хлібини, і тут солдат за комір потягнув його до своїх. Через кілька хвилин всі підійшли до машини, і доки не повсідалися, офіцер нікого не підпускав. Машина рушила і почала набирати швидкість. Оля якось встигла наздогнати машину і кинула торбину в кузов машини. Назад торбину з кузова не викинули. Всі ще пройшли кілька метрів услід за машиною, на прощання махаючи руками, а потім машина зникла. Залишилася тільки нова дерев'яна хата, яку кілька років перед тим збудував дядько, дерев'яний хлів, скотина і все те, що було в хаті. Коли мої домашні повернулися в свою хату, то були настільки ошелешені, що не знали, що їм робити. Можна ж було піти до Петрової хати і дещо забрати звідти, а потім переслати їм. Але вдень приїхала машина із чужими людьми, між ними було кілька жінок, все, що було, списали і позабирали. Корову і свиню з поросятами забрали до колгоспу. Залишилася хата без нікого і без нічого. Кілька років у тій хаті сидів колгосп-

ний агроном, потім купив її працівник фінвідділу, а одного літа під час грози хата згоріла.

Перший лист дядько написав з дороги. Писав, що везуть їх у товарних вагонах, а куди — ніхто не знає. Привезли їх у Іркутську область, повантажили сім'ї на машини і тягач тягнув їх болотом до тайги, де чекали на них старі дерев'яні бараки з мільйонами клопів, які не давали спокою ні вдень, ні вночі. Лише після дезинфекції можна було хоч трохи вночі відпочити. Кожен день їх возили в тайгу, де вони різали дрова і возили на пилорами. Потім дядько писав, що вони будують місто, яке буде називатися Усольє-Сибірське. Довго жили вони в Сибіру, а пізніше переїхали на Кавказ.

СТОЛЯРЕЦЬ Микола Пантелеймонович,
с. Городок Рівненського району
Рівненської області.

ЛИСТІВКИ ВИГОТОВИЛО КДБ

Сам я родом із села Кричильська Сарненського району Рівненської області. В 1952 році мене заарештували і засудили, обвинувативши у зраді батьківщини у мирний час і в участі в Кричильській організації українських націоналістів. Разом зі мною засудили ще шість осіб, нам усім дали по 25 років. На момент арешту я працював учителем в с. Дроздин і заочно закінчував Острозьке педучилище. 9 серпня 1956 р. був звільнений з ув'язнення комісією з Верховної Ради СРСР.

Але на волі судилося побути мені недовго. 14 березня 1958 року мене знову засудили, інкримінувавши хуліганство. А насправді це було пов'язано з листівками, які виготовило саме КДБ з метою провокації: звільненням з ув'язнення давали ці листівки з тим, щоб везли на Україну для того, щоб дізнатися думку людей щодо незалежності України. Коли мене заарештували буцімто за хуліганство, чого насправді не було, то на другий день мене викликав до себе працівник КДБ і сказав, що коли я розповім про листівки, то за хуліганство мене судити не будуть. Я відмовився, сказав-

ши, що про листівки нічого не знаю, але вони добре знали, що вони в мене були, бо декому я їх показував. Ось так я відбув 5 років у Пермській області за справу, спровоковану КДБ

ХАРЕЧКО Іван Михайлович,
Рівненська область, Сарненський район, с. Кричильськ.

• ЗДОБУТИ АБО НЕ БУТИ

Село Дюксин Костопільського району — звичайне село, яких на Волині тисячі. Та ось останній рік про нього гомонить вся Україна. А справа в тому, що це — батьківщина художника-повстанця, вчителя, співака Ніла Антоновича Хасевича.

Він тут народився 1905 року. Син пономаря, представника чи не найнижчого прошарку сільської інтелігенції, що стояла найближче до народу і яка дала українській культурі немало визначних письменників, композиторів, музикантів, художників. Шлях у мистецтво Хасевича і традиційний і своєрідний. Як і в багатьох українських малярів, ранній потяг до краси шліфували навколишня природа та твори народного мистецтва, писанки, вишивки, дерев'яні хрести на околицях сіл чи химерні завершення осель. Правда, молодого Ніла віддали не в мистецьку чи, бодай, малярську школу. Шляхом батька пішов і син — вступив до духовної семінарії у Житомирі. Творчість Хасевича пролягла через майстерню іконописця. Однак бурхливі роки революції і проголошення Української Народної Республіки допомогли майбутньому митцеві закінчити українську гімназію.

Нілу було тринадцять років, коли він, ідучи на навчання в Рівненську гімназію, на оржівському залізничному переїзді потрапив під поїзд і втратив ногу. Тоді ж загинула його мати. Французька фірма, яка володіла залізницею, виплатила Нілу компенсацію. На ці кошти він мав змогу вчитися в Академії мистецтв у Варшаві, куди його у 1926 році зарахували вільним слухачем. У 1929-му він склав екстерном екзамени за гімназію. В лютому 1930-го Ніл — повноправний студент Академії мистецтв.

Навчання його не було рівним. Майбутній художник не може зупинитись на певному мистецькому напрямі і прагне охопити все можливе. Спочатку студіює малюнок і малярство в майстерні професора Котарбінського та додатково (факультативно) декоративне ткацтво у професора Чайковського. Однак і цього юнакові замало. Деякий час пробує себе в педагогіці, а потім остаточно обирає факультет графіки.

Тепер він у майстерні відомого польського графіка — професора Скочилися. Тут досягає успіхів. З усіх видів образотворчого мистецтва саме графіка надовго захоплює Хасевича, хоч його багатогранний талант не може тільки нею обмежитись.

Ще під час навчання Ніл Хасевич відзначився рядом майстерних робіт. Особливий успіх припав на портрет гетьмана Мазепи.

В особовій справі Ніла Хасевича, яка знаходиться в Академії мистецтв у Варшаві, зустрічаються неодноразові прохання студента до дирекції академії: «Я сам себе утримую, знаходжуся в критичних матеріальних обставинах. Прошу дирекцію Академії звільнити мене від оплати за навчання... Прошу надати мені крайову стипендію». Але на одній заяві від 1 жовтня 1931 р. є резолюція: «Не заслуговує». Тоді Ніл перебивається випадковими заробітками, щоб мати можливість продовжувати навчання. Українське товариство студентів у Варшаві виклопотало Хасевичу безплатне помешкання в інтернаті.

В декларації, що стосувалася вибору спеціальності, в лютому 1933 р. він записав: «Графіка і ткацтво». Свій останній екзамен в Академії по курсу ткацтва й кипимарства Хасевич склав 17 лютого 1934 р. Старожили Дюксина згадують, що Ніл, приїжджаючи на канікули в село, любив ткати, вишивати. Григорій Савич Судак, житель Дюксина, розповідає, що він не один раз бачив Ніла у вишитій власноруч сорочці, як той весь час малював, сидючи під в'язом.

Шлях у велике мистецтво для Ніла перекрили поляки. Він не прийняв польського підданства, хоч його і засипали щедрими обіцянками. Якби він прийняв ці пропозиції, то за виставку лише однієї картини одержав би великі на той час гроші — 500 злотих.

Ніл Хасевич прагнув продовжити навчання, але нестача коштів змушує його вернутися в рідне село і вже самостійно розвивати ремесло. Тут він шукає шляху в мистецтві,

викристалізовує уподобання і пристрасті. У цих пошуках він поступово відходить від олійного живопису, віддаючи перевагу темперним фарбам. Однак основний час займає графіка, дереворит і, рідше, лінорит. У них він досягає значного рівня, прагне надати техніці деревориту виразної мальовничості, розкнутості: зображення будується не тільки на поєднанні ліній різної тональності, але й конфігурації, на використанні різної форми штрихів, крапок...

Крім станкової графіки, Н. Хасевич успішно пробує свої сили в так званій ужитковій чи малій графіці. Проектує обкладинки книг, але вже частіше в нього з'являється бажання проявити себе в мініатюрних творах — есклібрисах, а також в серії заголовних букв, що, крім самої букви, поєднують якийсь малюнок.

На початку 1939 року у Варшаві виданий альбом «Книжкові знаки Н. Хасевича». Ніл Хасевич пробував свої сили і в сюжетній картині. За одну з таких робіт — «Прачки», де змалював своїх сусідок, дістав високу відзнаку і премію у Варшаві, що дало змогу батькові купити землю. І досі дюксинці те поле називають дяковим.

Не менш активний Ніл Хасевич і в ужитковому мистецтві. Він залюбки працює над ескізами декоративних тканин (верети), дерев'яних хрестів, деталями дерев'яних будов, ескізами інтер'єру і навіть глечиків. Виходець з гущі народу, Н. Хасевич вважав, що фахівець-художник, який зріс на народному мистецтві, повинен опікуватись ним, підносити рівень його художньої культури. Ніл малював дуже багато портретів односельчан, ікону для Дюксинської церкви. На жаль, майже все згоріло в 1943 році, коли німці спалили село Дюксин.

Один з портретів Н. Хасевича періоду 1931 р. — портрет восьмирічного хлопчика Степана Гончука з Дюксина — експонується нині в Костопільському краєзнавчому музеї. Той хлопчик став уже батьком трьох синів. А портрет цей з його особистої колекції. Взагалі є надія, що чимало робіт Ніла Хасевича є ще в приватних колекціях, і тому з часом ми матимемо змогу ознайомитися з новими гранями його непересічного таланту. У музеї експонуються й оригінальні есклібриси Ніла Хасевича, які передав музею житель Дюксина Олександр Якович Гук. Ніл Хасевич був не лише прекрасним художником. У документах Волинського обласного державного архіву він значиться як член Во-

линського українського об'єднання (ВУО), делегат крайового з'їзду ВУО, що відбувся наприкінці березня 1935 р. в Луцьку. Саме ж об'єднання існувало з 1931 р. Це була легальна організація, котра видавала газету «Українська нива» (у 1937 р. перейменована у «Волинське слово»), створювала у містах і селах Волині просвітянські та спортивні гуртки, бібліотеки.

Ніл був одним із засновників українського мистецького гуртка «Спокій» у Варшаві. Він входив до центрального і крайового проводів ОУН і був єдиним у Рівненській області членом УГВР (Української головної визвольної ради) — своєрідного парламенту України в підпіллі. Вдалося встановити, що Хасевич працював у газеті «Волинь» разом з Уласом Самчуком. Деякий час з молодшим братом Анатолієм вчителював.

Дюксинці і нині з теплотою згадують уроки трудового навчання, що їх проводив Ніл Хасевич, прекрасні іграшки, які виготовляли вони на цих уроках, уроки співів і як готувались до різноманітних конкурсів, виступали в Деражному і навколишніх селах під керівництвом Ніла Хасевича, як ставили п'єси українських класиків. Сам Ніл мав гарний і сильний голос: перший тенор. Його земляк Григорій Савич Судак згадує: «Я років шість співав разом з ним у церковному хорі. Керував хором його брат Анатолій, а Ніл йому допомагав. Так гарно читати «Апостола», як це умів Ніл, нікому в селі не вдавалося. А коли він приїздив у село, то послухати його голос приходили люди з навколишніх сіл. Улюбленою піснею його була «Ой зійшла зоря та й вечірняя, над Почаєвом стала». Ніл не був одружений, мабуть, за навчанням, працею та громадською роботою ніколи було й про себе подумати. Він писав і вірші. Його побратим Петро Глінчук передав у Костопільський музей пісню, слова і музику якої склав у 1942 році Ніл Хасевич. Називається вона «Засяяло сонце». Її співали навіть сільським хором. Ще одну пісню Ніл написав у 1943 році про трагедію свого села, яке спалили фашисти.

Під час облави в Дюксині загинув батько Ніла Хасевича. А ще в 1940 році сталіністи вбили молодшого брата Ніла — Анатолія. Старший брат Федір загинув у Томських концтаборах.

Яким же запам'ятали Ніла дюксинці? Середнього зросту, лисий, з великими очима, з горбинкою на носі. А ходив на протезі з паличкою. Коли розпочалася війна, Ніл Хасевич

був суддею у своєму районному центрі Деражному. Очевидці розповідають, як він рятував людей. Власне, й на цю посаду він погодився, щоб допомагати землякам. Коли ж переконався, що німцям, як і більшовикам, стає не потрібна самостійна Україна, що і вони принесли їй неволю і рабство, пішов в УПА. Уже 1942 року поруч з Климом Савуром — командуючим УПА-Північ, штаб якого розміщувався в Гутвині, Ніла дуже шанували, любили й берегли. Йому навіть виготовили спеціальний велосипед, щоб у лісі міг краще пересуватися. У підпіллі Ніл Хасевич редагував журнал «До зброї», випускав різні брошури, листівки. Він розробив ескізи орденів та медалей, інших нагород УПА та паперових грошей, облігацій «бафонів», які були в обігу серед населення. Цими грошми вояки УПА розраховувалися з місцевим населенням за продукти, одяг, фураж. Ніл Хасевич створив і підпільну художню школу, де навчав малюванню здібну молодь з Волині.

У 1947 р. в перестрілці з оперативною групою енкаведистів загинула зв'язкова одного з підрозділів УПА, пробіраючись до Луцька. Серед усього іншого в неї знайшли дві тоненькі книжечки-альбоми і понад два десятка малюнків олівцем та дереворитів, виконаних українським художником Нілом Хасевичем. Ці дві книжечки — «Дереворити» і «Книжкові знаки Ніла Хасевича» — були видані гуртком «Спокій» у Варшаві в 1939 році. Можна припустити, що вони — власність самого художника і він передавав їх разом зі своїми малюнками через зв'язкову друзям у Луцьку, які мали їх зберегти чи передати ще кудись. Ці альбоми і малюнки пролежали в архівах колишнього Волинського КДБ майже сорок п'ять років. І невідомо, скільки б ще там німували, якби Україна не стала вільною державою. Один з альбомів художникові вдалось передати за кордон, і він вийшов під назвою «Графіка в бункерах УПА» в 1952 році у Філадельфії (США).

Травень 1951 року... З Москви в усі управління МДБ західних областей України терміново розіслані фотокопії альбому «Волинь у боротьбі», що потрапив до рук енкаведистів. Мабуть, велику силу мав той альбом, коли Москва наказала терміново розшукати автора і «пресечь его анти-советскую деятельность». У Рівному було організовано спеціальну оперативну групу, яку очолив якийсь полковник Бондар (прізвище несправжнє). Йому допомагали ще два капітани, один аж із Сумського управління МДБ. Згодом Бондар довідався, що оригінали малюнків нелегально пе-

реправляли за кордон. Він консультується в художників, котрі запевняють: автор цих гравюр — професіонал дуже високої кваліфікації. На малюнках ініціали «НХ». Їх розгадкою і займається емгебістська група. І треба визнати: шукати вони вміли. Документи і свідчення захоплених у полон повстанців допомогли Бондарю точно встановити: автором малюнків, а отже, й альбома є Ніл Антонович Хасевич. Поступово чекістське кільце навколо художника звужувалось. Опергрупі допоміг випадок: в одному із бункерів були знайдені зашифровані документи. Емгебістам вдалося розшифрувати записку такого змісту: «Заготували для вас п'ять кілограмів паперу, вишневе дерево». Була й адреса: бункер на хуторі біля села Сухівці (це 12 кілометрів від Клеваня). Хоча й імені Ніла Хасевича у записці не було, та емгебісти одразу здогадалися, кому потрібні папір і вишневе дерево. Операція взяття Ніла Хасевича почалася вранці 4 березня 1952 року. Ніл і його два охоронці переховувалися в криївці на хуторі Лаврина Станюка за пагорбом через річечку. Хутір оточили емгебісти. Допит почався з господарів. У стайні відкрили люк. На вимогу здаватись підпільники мовчали, потім з криївки пішов дим — то палили документи. І аж тоді пролунали три постріли. Криївку для певності закидали гранатами.

А ось як про ці події згадує полковник Бондар у книжечці «Чекисты рассказывают», виданій «Советской Россией» у 1935 році великим тиражем: «Выходите! Иначе забросаем гранатами — крикнул Бондарь. Ответом было молчание. Выходит, переговоры не состоялись. Жаль... Но его, полковника Бондаря, совесть чиста. Он дал «Зоту» (псевдо Ніла Хасевича — прим. автора) и его охранникам последнюю возможность сохранить свои жизни. Чекист вынул из сумки гранату РГД...»

Про яку «чисту совість» веде мову емгебіст, якщо трьох людей, один з яких без ноги, оточив цілий батальйон? Істина в іншому: Ніл Хасевич здаватися на милість поневолювачів не хотів і вибрав собі іншу долю: загинув з автоматом у руках в сорок сім років...

А справжнє прізвище засекреченого полковника Бондаря нині відоме. Таким, як він, хотілося б відповісти словами самого Ніла з його листа, що був опублікований на Заході: «Росіяни знають, хто криється за псевдонімом «Бей-Зота», а мої співвітчизники селяни не знають. Я хочу, щоб був суддею у своєму районному центрі Деражному. Оче-

видно, всі знали. Я хотів'би, щоб знав увесь світ. В житті я все віддав, але я не можу втратити більше, аніж своє життя. Але, як довго буде залишатися у мене хоча б одна краплина (іскра) життя, я боротимусь із ворогами свого народу. Я не можу битися з ними руками, але я б'юся своїм різцем і долотом. І я, каліка, воюю з ними в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба можлива і що українці борються».

А тепер поміркуймо: чи могла така людина, як Ніл Хасевич, бути бандитом? Звичайно ж, ні. Зустрічався я в Дюксині із старожилами Олексієм Опанасюком, Степаном Теплоюком, Григорієм Судаком, Миколою Овдійчуком, Олександром Гуком, які добре знали Ніла Хасевича. У всіх у них добрі теплі спогади про свого славного земляка як про людину, що, окрім малярства, вчила дітей і молодь любити рідне село, поліський край, Господа Бога і прекрасну нашу матір — Україну.

Минулого літа на Рівненщині і Волині перебувала група кіномитців з Києва на чолі з режисером Михайлом Петровичем Ткачуком. Вона знімала фільм про Ніла Хасевича «Здобути або не бути...» І ось що сказав в інтерв'ю волинській газеті «Народна трибуна» Михайло Петрович: «Через весь фільм у нас проходить легенда про те, що наші прадіди не здавалися живими. Існувало повір'я: якщо хтось потрапить у полон, то і на тому світі він буде служити ворогам. Це пронесли через своє життя козаки. І це правило існувало й в УПА. Здобути або не бути — це був їхній девіз. Ніл Хасевич також застрелився, коли оточили бункер».

Де поховали Ніла Хасевича і його бойових побратимів — невідомо. Та й чи поховали, як належить? Пошук триває...

Анатолій Феодосійович ВАКУЛКА,
директор Костопільського краєзнавчого музею.

Документи, використані при написанні нарису

1. Спогади старожилів села Дюксина Костопільського району Рівненської області Григорія Судака, Олексія Опанасюка, Степана Теплоюка, Миколи Овдійчука, Олександра Гука — зберігаються в фондах Костопільського краєзнавчого музею.

2. Богдан Берекета. Дюксин пам'ятає Ніла Хасевича. Газета «Голос України», 15 вересня 1992 р., № 175 (425).

3. В. П'ясецький. Знайомтесь: Ніл Хасевич. Газета «Молода Волинь», 12 липня 1991 р., №№ 79, 80 (3841—3842).

4. М. Козак. Ніл Хасевич здаватися не захотів. Газета «Волинь», 14 березня 1992 р., № 33 (12546).

5. В. П'ясецький. Повернення Ніла Хасевича. Газета «Народна трибуна», 29 лютого 1992 р., № 17 (127).

6. Збірка оповідань «Чекисты рассказывают». Разгадка НХ. Видавництво «Советская Россия», 1985 р.

7. О. Сидор. Трагедія Ніла Хасевича. Газета «Молода Волинь», 28 вересня 1992 р.

НАС БУЛО ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕРО

1951 рік — шостий рік по закінченні другої світової війни. В приміщенні рівненського КДБ уже тиждень триває закритий суд виїзної сесії військового трибуналу Прикарпатського військового округу. На сцені в актовому залі — «трійка»: голова і два засідателі. В залі на лаві підсудних — дев'ятнадцять юнаків «допризовного» віку. Пострижені, бліді, виснажені нічними допитами, вони спочатку ледве впізнали один одного. За спинами — конвоїри, слідчі. Зі сцени звучать слова вироку: «Учасники Організації Вольних Казаків — ОВК — ставили своєю метою насильственне сверження існуючого в СРСР строя...»

А було це так. В повоєнні роки в селі Михалківцях Острівського району, як у краплі роси, відбилася доля усіх сіл Західної України. Сп'янілі від крові оперативні групи гасили по селах, винищуючи рештки поодиноких повстанців, що не бажали здатися на милість «освободителів-переможців». До залізничної станції тяглися валки підвід: то вивозили до Сибіру німецьких стариків та матерів з немовлятами — сім'ї тих, хто мав хоч якесь відношення до національно-визвольного руху.

Селян, що уціліли від висилки, силоміць заганяли до колгоспу. Переважна більшість селян до радянської влади ставилися вороже і всьому давала свою оцінку. Наприклад, усіх російськомовних військових вважали чужинцями, воєнними і називали їх коротко — совети. Своїх земляків, що доносили советам, а потім допомагали їм добивати братів-українців, називали сиксотами. Повстанців називали з лю-

бов'ю — наші хлопці, або просто — хлопці. Та з прокляттям і ненавистю дивилися селяни на тих хлопців, які під виглядом боротьби за самостійну Україну знищували своїх земляків, щоб пограбувати їх майно. А згодом більшовицька пропаганда, користуючись цими фактами, обливала брудом священну боротьбу українського народу за своє визволення.

В одну із холодних грудневих ночей, коли совети з допомогою сиксотів вносили на вози клунки і виганяли з хат миخالківських селян, приречених на висилку, шістнадцятирічному Віталію Пантюшко пощастило втекти і заховатися в заміжньої сестри, де він і залишився жити. Назавжди залилася в серці образа за невинно висланих в тундру матір, сестру і батька, що там і помер. Його схильність до романтики і ораторські здібності притягували до себе ровесників. Під впливом прочитаних книг, що залишилися від «Просвіти» про голод 1933 року («Марія» Уласа Самчука) та про романтику козацьких звичаїв, бажаючи допомогти якомось поневоленому народові, Пантюшко створює підпільну організацію Вільних Козаків — ОВК. Всі ми погодилися стати членами організації, ясно усвідомлюючи про можливий трагічний її кінець.

Спочатку на наших таємних зібраннях велися лише запальні розмови, але в міру того, як ми ставали дорослішими, наші надії теж стали серйознішими. Щоб організація діяла, потрібна підпільна преса, друкарський станок. Дістати його можна було лише шляхом збройного нападу на друкарню. І ми, сім чоловік з одним пістолетом, в сусідньому селі Тесів роззброїли групу «стрибків» і з цього мали дев'ять гвинтівок. Іншим разом викрали в дільничного уповноваженого автомат ППШа. Зброю кожний підпільник тримав у себе вдома.

Нічний напад на контору «Заготзерно» з метою захопити там друкарську машинку не увінчався успіхом. Тоді за другим разом машинку було викрадено через вікно без застосування зброї. В селі Михалківцях на горіщі хати за подвійною стіною обладнали місце для друкування листівок. Окрім того, виготовили саморобний друкарський станок, що складався з двох валків і гумового кліше з текстом листівки, обрамленої по кутах тризубами.

Ще планувався збройний напад з метою завладіти друкарським станком, на якому друкувалася малотиражна газета МТС с. Оженін, але у зв'язку з відсутністю робочого

місця для обладнання друкарні цей задум було відкладено на пізніше.

Та не одними листівками обмежувалася діяльність ОВК. У вечірній сутичці був убитий голова сільради Міщук Іван, якого районна влада призначила на цю посаду за особливі заслуги — на його совісті була смерть багатьох повстанців і десятків односельців, що померли в засланні. Цей акт — явна жорстокість. Але хіба можна було боротися із сталінським терором іншими, гуманнішими засобами? Наприклад, пікетувати КДБ і вимагати відставки Берії?!

Головним завданням ОВК було поширення підпілля по всій Україні при суворій конспірації. З метою конспірації деякі члени ОВК вступили до комсомолу, і сам керівник підпілля був секретарем комсомольської організації в Михалківцях. Аби мати ширші можливості для спілкування з молоддю, Пантюшко домагався у районного начальства, щоб послали його на навчання в обласний центр або у столицю. Але йому не довіряли. Зрозумівши це, він, щоб викликати довір'я, здійснює з допомогою інших підпільників імітацію замаху на своє життя. І тут не вдалося переконати районних керівників у тому, що він мусить виїхати із села. Тоді Пантюшко інсценізує ще один напад невідомих «бандерівців» на нього. Йдучи через ліс, з допомогою одного члена ОВК ранить себе важко в руку. Але і це не викликало довіри, а навпаки — рана, стріляна зблизька, викликала підозру. Пантюшка Віталія арештовують.

На слідстві він придумує для себе небувалі злочини, аби викликати «вогонь на себе» і цим зберегти від викриття решту підпілля.

Та невдовзі арештовують усіх інших членів ОВК в Михалківцях, Милятині, Оженині, у місті Острозі, Львові. Хто нас викрив?

Через вісім місяців слідства під час суду ми зрозуміли, що стали жертвою підлої провокації місцевого КДБ: серед нас на лаві підсудних не було Мацюка Степана, старшого від нас за віком, активного учасника терористичного акту. Тоді, коли трьох інших членів ОВК, спровокованих Мацюком до вбивства Міщука, було засуджено до розстрілу, Мацюка, замість смертної кари, відправили на Далекий Схід у порт Находка у військову частину на посаду завідуючого складом.

Для чого це все потрібно було кадебістам? Знищивши залишки УПА і їх посібників, рздуті штати районних кадебістів відчули себе непотрібними, зайвими людьми у суспільстві. А так хотілося ще «поірацювати». Ось тут і знадобилося їм наше молоде недосвідчене підпілля.

Звичайно, у цивілізованій правовій державі наші щирі бажання принести людям добро можна було б направити в розумне русло, ОВК могло б існувати легально. Та кадебісти використали нас по-своєму. Адже за викриття такого підпілля їм, без сумніву, належали подяки, нагороди, підвищення у званнях.

Отож, трьох наших юнаків розстріляно. Решту 16 осіб засуджено кожного на 25 років ув'язнення і розіслано в усі кінці обширного гулагу. На важких роботах з номерами на спині відбули вони по 5—6 років каторги, аж до хрущовської «відлиги». А потім довгі роки носили тавро «изменник родини». Більшість із них так і не дочекалися того світлого дня, задля якого віддали здоров'я і життя.

Я, автор цих рядків, член ОВК, вважаю своїм святим обов'язком розповісти про них. Ось їх імена:

— Пантюшко Віталій Йосипович — організатор і керівник ОВК, розстріляний у рівненській тюрмі.

— Трофімчук Данило Сидорович — розстріляний.

— Данилюк Парфен Євдокимович — розстріляний.

— Радчук Віталій Семенович — шахтар, Караганда, помер.

— Тарасюк Євген Федорович — колгоспник с. Черняхів Острізького району.

— Мельничук Віталій Феодосієвич — шахтар, художник театру ляльок, м. Рівне.

— Ковальчук Андрій Васильович — шахтар, викладач музики, м. Гайворон Кіровоградської області.

— Парфенюк Юрій Антонович — колгоспник с. Михалківці Острізького району.

— Фашевська Павліна — по звільненні померла від туберкульозу в с. Михалківці.

— Делик Михайло — шахтар, помер у м. Нововолинську.

— Трофімчук Володимир Зінькович — робітник Острізького цукрового заводу.

— Заїчковський Олег — електрозварник, м. Ростов-на-Дону.

Даних про місце знаходження решти менш активних членів ОВК я не маю. Подаю тільки їх імена і місце проживання до арешту;

- Беднарчук Микола із Михалківець.
- Гусар Яків із Милятина.
- Заїнчковський Василь із Острога.
- Хрипливий Анатолій із Острога.
- Шуміловський із Оженина.
- Квіка Ростислав із Оженина.
- Гуменюк Опанас із Михалківець.

МЕЛЬНИЧУК Віталій Феодосієвич,
головний художник Рівненського обласного театру ляльок, заслужений працівник культури України.

м. Рівне.

ЗМІСТ

Від редакції	3
Є. Шморгун. Письменник Валер'ян Поліщук	4
Т. Бульба-Боровець. Доконали в'язничні мурн (із книги «Армія без держави»)	8
В. Боровський. Теодосій Довгалюк. Його життя й праця	9
М. Шульга. Два спогади. Злочини в дубенській в'язниці	17
В. Гуменюк. Ось таке листування	20
И. Пацула. Провокації терориста Кузнецова	22
А. Мисечко (запис К. Бачинської). Борозни на душі	38
Л. Оліярник. Залишилась хвора і без пенсії	43
Д. Гаврилюк. Мій батько був партизаном	44
М. Денисюк. Між двома вогнями	47
Т. Левіна (Бухало) Додому повернутись не дозволили	48
А. Квартира. «Совецька власть не карає, а перевоспітує»	52
М. Бойко. Моє псевдо в УПА — «Журавель»	53
І. Суцук. «Этого не было...» — «Ні, було!»	54
М. Симчук. А важив я, дорослий чоловік, тридцять шість кілограмів	55
Я. Бричко. Людським м'ясом годували	57
М. Чубик. Утікала від каторги, та не втекла	58
О. Стадник. «Здесь ваш дом, здесь ваш и гроб»	59
С. Бабій. Тернопільська ривненчанка	51
В. Пастушок (Солоневська). У нетрях сталінського Гулагу	63
Ю. Удодік. І невідступно спогади зо мною	80
В. Ткачук. Судили при закритих дверях	83
О. Камінська (Юрчук). Страйк політв'язнів у Норільську	84
М. Столярець. Так визволили мого дядька	88
І. Харечко. Листівки виготовило КДБ	90
А. Вакулка. Здобути або не бути	91
В. Мельничук. Нас було дев'ятнадцятеро	98

Серія книг «Реабілітовані історією»

Випуск 1.

ІЗ КРИНИЦІ ПЕЧАЛІ

(збірник спогадів та документів)

Здано до набору 11.09.93 р. Підп. до друку 18.01. 94 р. Формат 60x84 1/16. Папір пис. № 1. Літерат. гарн. Високий друк. Умовн. друк: арк. 6,5. Тираж 2000 пр. Зам. 16. Ціна договірна. Замовне.

Видавництво «Азалія» Рівненської організації Спілки письменників України, 266000 Рівне, Симона Петлюри, 1.

Районна друкарня, 265110 Млинів, Горького, 1.